

Karakter- schetsen

Nationale Onderzoeksagenda
Erfgoed en Ruimte

DEEL 1 – Kennisagenda

2014

Netwerk Erfgoed & Ruimte
Onderzoek & Onderwijs

Karakterschetsen

Nationale Onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte

DEEL 1 - Kennisagenda

2014

WOORD VOORAF	6
1 INLEIDING	8
1.1 Urgentie	8
1.2 Doelstelling	9
1.3 Totstandkoming	9
1.4 Leeswijzer	10
2 EVOLUTIE VAN DE ERFGOEDZORG	11
2.1 Drie erfgoedbenaderingen	11
2.2 Benaderingswijzen naast elkaar	15
2.3 Een uitdijend repertoire	17
3 BESTAANDE ERFGOEDKENNIS	19
3.1 Stand van de kennis in de sectorbenadering	19
3.2 Stand van de kennis in de factorbenadering	20
3.3 Stand van de kennis in de vectorbenadering	22
Conclusies: de stand van de kennis	24
4 ONDERZOEKSTHEMA'S ERFGOED EN RUIMTE	26
4.1 De kennismatrix voor erfgoed en ruimte	26
4.2 Zingeving	28
4.3 Waardering	30
4.4 Bewerking	32
4.5 Beheer	34
5 PROGRAMMALIJNEN 2013-2020	37
5.1 Erfgoed in nieuwe bestuurlijke arrangementen	37
5.2 Erfgoed in een consoliderende planologie	39
5.3 Erfgoed, identiteit en diversiteit	40
5.4 Erfgoed en de digitalisering van het collectieve geheugen	41
5.5 Erfgoed en het leef- en vestigingsklimaat	42
5.6 Erfgoed van de duurzame delta	44
Uitdaging voor de wetenschap	45
6 NAAR EEN UITVOERINGSPROGRAMMA	46
BIJLAGE 1 Lopend en recent afgerond erfgoedonderzoek	48
COLOFON	54

De kracht van het woord: daaraan ontbreekt het niet bij het begrip ‘ruimte’. Na de Tweede Wereldoorlog is het in Nederland gebruikelijk geworden om over onze omgeving te spreken als ‘ruimte’. De omgang met onze omgeving noemen we ‘ruimtelijke ordening’.

Beleidsvoornemens werden ondergebracht in een ‘Nota Ruimte’. Onze zorg voor het erfgoed van stad en land wordt beschreven in ‘Kiezen voor Karakter. Visie Erfgoed en Ruimte’. Op het eerste gezicht lijkt sprake van een betrekkelijk neutrale term. Een begrip dat slechts aanduidt waarover we spreken: onze (fysieke) omgeving. Een blik in de woordenboeken leert ons echter dat ‘ruimte’ – kortweg – staat voor ‘beschikbare uitgestrektheid’. Die betekenis is minder neutraal en geeft nadrukkelijk richting aan ons handelen. Ruimte is namelijk zonder betekenis en ongeordend en ligt open voor gebruik. Ruimte kan en moet veroverd worden. Het is zoals het twee- of driedimensionale assenstelsel dat wiskundigen op een wit vel papier tekenen: klaar om opgedeeld te worden door lijnen die gehoorzamen aan abstracte rekenkundige formules.

Van de praktijk van de ruimtelijke ordening van de afgelopen zeventig jaar zijn ontelbare voorbeelden te geven dat de omgang met onze omgeving inderdaad gestoeld was op de idee van een tabula rasa. Daarbij maakte het niet uit welke politieke kleur de zittende regering had. Oude gebouwen werden afgebroken, sloten gedempt, polders opgespoten, akkers geëgaliseerd en oude verkavelingen overboud. Daar waar de omgang met de omgeving op deze wijze vorm krijgt, past voor de zorg voor wat er al was slechts twee strategieën. Het meest gebruikelijk was erfgoed af te zonderen van ruimtelijke ontwikkeling. Het betrof het feitelijk buiten haakjes plaatsen van erfgoed buiten de zich ontwikkelende samenleving. De auteurs van de voorliggende agenda spreken van een sectorale benadering. Veel later werd gekozen voor een alternatieve strategie waarbij men voor het erfgoed een plek probeerde te veroveren in de ruimtelijke ontwikkeling. Te fungeren, zo stellen de auteurs, als ‘factor’ in een lange lijst van condities die ten grondslag liggen aan de inrichting van de ruimte. Dat kon niet anders dan het behoud van erfgoed ‘door ontwikkeling’ zijn, gelet op de dynamiek die – tot voor kort – inherent was aan ruimte en ruimtelijke ordening.

Het is de verdienste van de voorliggende agenda dat een nieuwe, derde, strategie wordt onderscheiden. Die strategie is feitelijk pas mogelijk nu de Nederlandse ruimtelijke ordening wezenlijk van karakter verandert door de economische crisis. Het draait sinds enkele jaren – en dat is ook de voorspelling voor de komende decennia – niet meer om de verovering van de ‘beschikbare uitgestrektheid’ maar om het vernieuwde gebruik of hergebruik van wat we sinds de Tweede Wereldoorlog of daarvoor hebben aangelegd en gebouwd. Dat betekent een onvermijdelijke heroriëntatie van wat leeg en zonder betekenis is op dat wat al bestaat en dus vorm, structuur en betekenis heeft. Erfgoed in de meest brede betekenis van het woord vormt, zo veronderstelt deze derde strategie, niet langer een te overwinnen hindernis, een te beschermen relict of een ruimtelijke asset, maar een ‘huis’ dat wordt verbouwd of uitgebreid. De auteurs spreken van erfgoed als een ‘vector’ voor ontwikkeling. In wat rest van het verleden is – tot op zekere hoogte – de toekomstige ontwikkeling van onze omgeving al voorgegeven. Dat is de contemporaine betekenis van ‘kiezen voor karakter’. Op basis van waar we vandaan komen en waar we naar toe willen, geven we al zoekende ons pad vorm. Karakter schetsen: exploratief en ontwerpnd onderzoek naar wat het karakter van de omgeving was en is en wat het van daaruit kan worden. In de definitie van deze derde benadering vormt deze kennisagenda ook een manifest.

Het is mogelijk dat in de komende jaren ongemerkt het begrip ‘ruimte’ uit ons vocabulaire verdwijnt. Wellicht laat het nieuwe begrip omgevingswet dit al zien. Wat voor het begrip ‘ruimte’ in de plaats komt is niet zo moeilijk te bedenken. De decennialange dominantie van ‘ruimte’ en ‘ruimtelijke ordening’ kunnen we namelijk zien als een modernistische variant van een veel oudere traditie die sprak

van ‘landschap’ en de maakbaarheid ervan. Landschap in zijn vroegmoderne en moderne betekenis is geen lege en betekenisloze beschikbare uitgestrektheid, maar een omgeving die van oudsher vol van betekenis is en waar de hand van de mensen altijd zichtbaar is. Een korte verwijzing naar de eeuwenoude, Nederlandse landschaps(schilder)kunst moet hier volstaan om dit idee van landschap te illustreren.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) heeft het Onderzoeksnetwerk Erfgoed en Ruimte gevraagd een nationale kennisagenda samen te stellen; een agenda die uitdaagt, mobiliseert en richting geeft aan het nationaal erfgoedonderzoek. De RCE geeft daarmee uitvoering aan de oproep zoals door het kabinet verwoord in de Visie Erfgoed en Ruimte (2011). Voor u ligt deze agenda. De vier hoogleraren van het Netwerk Erfgoed en Ruimte gaan er – terecht – van uit dat onze toekomstige omgang met onze omgeving gevarieerd zal zijn: soms zal erfgoed moeten wijken, soms zal het in zijn oude glorie behouden (moeten) blijven, soms kan het een inspiratiebron zijn voor ingrijpende ontwikkelingen en steeds vaker zal het een leidraad zijn in de (her)ontwikkeling van wat al bestaat. In de agenda buigen de auteurs zich over de vraag welke kennis beschikbaar moet zijn om op een succesvolle wijze vorm te geven aan deze verschillende erfgoedstrategieën. De aanpak is vernieuwend, omvattend en systematisch. De agenda onderscheidt vragen op drie niveaus: theoretisch, methodisch en instrumenteel, en overbrugt daarmee de werelden van wetenschap en praktijk. Daarnaast besteedt de agenda aandacht aan kwesties van betekenis, waardering, behoud en (her)ontwikkeling; en bespreekt daarmee uiteenlopende vragen met betrekking tot het waartoe, het wat en het hoe van erfgoedzorg. De agenda identificeert in grote lijnen wat we weten. De aandacht gaat echter vooral uit naar kennislacunes die in het huidige sociaal-economische en politiek-beleidsmatige klimaat belangrijk en urgent zijn.

De auteurs hebben zich beperkt tot de vormgeving van een kennisagenda. Het ontbreekt (nog) aan een concrete uitvoeringsagenda. Deze wordt in de loop van 2013 vormgegeven. Voorliggende publicatie moet vooral gezien worden als een uitnodiging mee te denken over de uitvoering ervan. De hoop is dat niet alleen universiteiten en hogescholen zich aangesproken voelen maar ook non-gouvernementele organisaties en private partijen. Gelet op de aard en omvang van de kennisopgave, en de krimp en bundeling van financiële middelen, zal (inter)nationale samenwerking ongetwijfeld centraal staan.

Jos Bazelmans

1 Inleiding

In de afgelopen decennia heeft zich een kleine revolutie voltrokken in de wijze waarop we gebouwde en landschappelijke sporen uit het verleden beschouwen. De professionele zorg voor het behoud en de bescherming van het onroerend erfgoed is nadrukkelijker in verband gebracht met de ruimtelijke ordening en heeft daardoor aan dynamiek gewonnen. De voorheen relatief introverte, autonoom opererende erfgoedzorg is langzaam maar zeker meer betrokken geraakt bij de maatschappelijke context waarin ze opereert. De erfgoedprofessional heeft een meer pragmatische relatie ontwikkeld met sociale, culturele en economische sectoren die tot ruimtelijke transformatie leiden. De erfgoedzorg is ontdaan van haar defensieve en ietwat elitaire imago.

In de hedendaagse erfgoedzorg zijn aspecten van economisch belang, culturele waarde en sociale vitaliteit onlosmakelijk met elkaar verbonden. In deze context groeit ook de vraag naar kennisontwikkeling. Want wat betekent deze omslag voor de professionele erfgoedzorg? Hoe moet de erfgoedprofessional zich opstellen en samenwerken met burgers, eigenaren, ontwerpers en planners? Welke kennis brengt hij of zij in? De behoefte aan kennisontwikkeling wordt daarnaast gevoed door een aantal nieuwe uitdagingen waarvoor de erfgoedsector zich geplaagd ziet. Want juist op het moment dat de erfgoedzorg is geïntegreerd in de ruimtelijke ordening, wijzigen de omstandigheden en verandert het speelveld. De grote recessie die zich in 2008 aandeede, trekt diepe sporen in de wijze waarop ons land ingericht en onderhouden wordt. Maar ook de demografische krimp in delen van het land, de omslag van uitbreiding en nieuwbouw naar transformatie en beheer, en een terugtrekkende rijksoverheid veranderen het speelveld definitief.

Een ruimtelijke ordening in transitie brengt voor de erfgoedsector nieuwe vraagstukken en dilemma's met zich mee. Nu elke ruimtelijke opgave een transformatieopgave is, zullen regelgeving, beleid, verantwoordelijkheidsverdeling,

financieringsstelsels, samenwerkingsvormen en plannings- en ontwerpmethoden wijzigen. Erfgoedprofessionals zullen in deze context opnieuw hun betekenis en toegevoegde waarde moeten bewijzen. Wanneer erfgoed in de diverse planconfiguraties van de ruimtelijke ordening een blijvende en stevige plek wil verwerven, dan is een programma van kennisontwikkeling noodzakelijk.

Het is tegen deze achtergrond dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) vanuit haar functie als landelijk kenniscentrum het Onderzoeksnetwerk Erfgoed en Ruimte gevraagd heeft een nationale onderzoeksagenda samen te stellen; een agenda die uitdaagt, mobiliseert en richting geeft aan het nationaal erfgoedonderzoek. De RCE geeft daarmee tevens gehoor aan de oproep in de Visie Erfgoed en Ruimte (2011) van het kabinet. Daarin vraagt het om een specifieke kennisagenda, aanvullend op wat de RCE en andere partijen nu al doen, en inzoomend op de nieuwe, ontwikkelings- en gebiedsgerichte erfgoedbenadering, de karakteristieken en de speerpunten die in deze visie zijn geformuleerd.

1.1 Urgentie

Nu de ruimtelijke ordening een systeemverandering ondergaat, is het zaak dat de erfgoedsector tijdig haar inbreng levert, nadenkt over mogelijke oplossingen en nieuwe perspectieven. De nationale Onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte bundelt en stroomlijnt de daaraan verbonden onderzoekopgaven voor de periode tot ongeveer 2020. Dat is hard nodig, want in een wetenschappelijke wereld die sterk internationaal van karakter is en waar onderzoeksmiddelen schaars zijn, is een samenhangende programmering van onderzoek noodzakelijk om tot aansprekende resultaten te komen. Daarnaast speelt de maatschappelijke behoefte aan valorisatie van wetenschappelijke kennis. Dat vraagt om samenwerking tussen de wetenschappelijke wereld, maatschappelijke partners en het bedrijfsleven. Voor de in wetenschappelijk opzicht sterk versplinterde en nationaal

georiënteerde erfgoedsector ligt hier een uitdaging van formaat.

Een betere samenwerking in de bestaande culturele infrastructuur stimuleert de wisselwerking tussen kennisontwikkeling, theorievorming en de dagelijkse praktijk van erfgoedbehoud en -ontwikkeling. We denken daarbij aan een betere onderlinge afstemming van het academisch onderzoek met de werkwijzen van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed en de activiteiten van partijen die zich meer richten op de praktijk (zoals BOEi, het Nationaal Restauratiefonds, Groenfonds, onderzoeks- en adviesbureaus en lokale en regionale erfgoedinstellingen). Die behoefte aan afstemming en samenwerking geldt misschien nog sterker in internationaal verband.

1.2 Doelstelling

Met de in voorliggende kennisagenda genoemde thema's en daarmee verbonden kennisvragen streven we een sterke verbinding na tussen enerzijds de expertise van bestaande kennisinstellingen en onderzoekscentra (zoals universiteiten, hogescholen en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) en anderzijds de prioriteiten van overheid en (inter)nationale wetenschapsinstellingen en -instellingen (zoals NWO en de Joint Programming Initiatives van de EU). Daarnaast is er oog voor de onderliggende structuur van steunpunten, erfgoedhuizen, maatschappelijke organisaties en private partijen in de erfgoedzorg. De Nationale Onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte probeert zodoende op organische wijze voort te bouwen op bestaande wetenschapsprioriteiten en beleidsinitiatieven, en ontbrekende elementen in te vullen die nodig zijn om tot een gezaghebbend en consistent onderzoeksprogramma te komen.

De onderzoeksagenda draagt de titel 'nationaal', maar doelt daarmee beslist niet alleen op de rijksoverheid. De onderzoeksagenda weerspiegelt wat onderzoekers, beleidsmakers en andere erfgoedprofessionals beschouwen als de relevante onderzoeksthema's en -vragen op het

snijvlak van erfgoed en ruimte op middellange termijn. We richten ons er mee tot hen die de prioriteiten in het onderzoek bepalen (met name politici, beleidsbepalende ambtenaren bij ministeries, beheerders van Europese onderzoeksprogramma's en bestuurders van universiteiten, onderzoeksinstituten en de NWO) en tot de beleidsmakers en *decision-makers* bij maatschappelijke en private partijen (zoals het Nationaal Restauratiefonds, BOEi en de erfgoedhuizen). Het is de wens en de verwachting dat de boodschap breed gedragen wordt binnen de gehele erfgoedgemeenschap en dat die daarin ook haar krachten bundelt.

1.3 Totstandkoming

De onderzoeksagenda valt uiteen in twee documenten: de voorliggende kennisagenda en het nog te schrijven onderzoeksprogramma. Voor deze kennisagenda is overlegd met de bij het Netwerk Erfgoed en Ruimte betrokken ministeries (OC&W, IenM, EZ), decentrale overheden, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en andere onderzoeksinstituten. Er is een *bottom-up* aanpak gehanteerd, waarbij vertegenwoordigers van deze partijen in een aantal werkbijeenkomsten thema's en onderwerpen hebben aangedragen. De oogst uit deze sessies is vervolgens aangevuld met thema's en onderwerpen die de hoogleraren van het Netwerk Erfgoed en Ruimte aandroegen. Zij vertegenwoordigen met hun leerstoelen op het vlak van 'erfgoed en ontwerp' (TU Delft), 'erfgoed en geschiedenis', 'erfgoed en economie' (beide aan de VU Amsterdam) en 'erfgoed en planning' (Wageningen University) de wetenschappelijke erfgoedwereld. Een aantal gedachten die in deze agenda zijn verwoord, zijn door hen al eerder uitgewerkt in een tweetal gezamenlijke artikelen¹, in een publicatie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed² en in enkele oraties³. Bij het opstellen van de agenda is tevens voortgebouwd op de kennis (in de vorm van diverse oraties, publicaties, seminars en debatten) die is ontwikkeld door de voorganger van het Netwerk Erfgoed en

1 Janssen, J., E. Luiten, H. Renes & J. Rouwendal (2012a). 'Heritage planning and spatial development in the Netherlands: changing policies and perspectives'. *International Journal of Heritage Studies*. [digitaal gepubliceerd juli 2012].

Janssen, J., E. Luiten, H. Renes & J. Rouwendal (red. M. Bovens; eindred. O. Faber) (2012b). *Van gearrangeerd huwelijk tot dynamische verhouding. De relatie tussen erfgoed en ruimtelijke ordening*. Netwerk Erfgoed & Ruimte, Amersfoort. [digitaal gepubliceerd juli 2012]. <http://www.netwerk-erfgoedenruimte.nl/system/files/Van%20gearrangeerd%20huwelijk%20tot%20dynamische%20overhouding.pdf>.

2 Janssen, J., E. Luiten, H. Renes & J. Rouwendal (eindred. O. Faber) (2013). *Oude sporen in een nieuwe eeuw: de uitdaging na Belvedere*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed / Netwerk Erfgoed & Ruimte, Amersfoort.

3 Oraties:

- Janssen, J. (2012). *De toekomst van het verleden; over ruimtelijke ordening en erfgoedzorg na Belvedere*. Inaugurele rede bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in Ruimtelijke Planning en Cultuurhistorie aan Wageningen University op 1 november 2012.
- Luiten, E. (2006). *Tot hier... en nu verder; ruimtelijk ontwerp en historisch besef*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Cultuurhistorie en Ontwerp aan de Faculteit der Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft op 11 oktober 2006.
- Renes, J. (2011). *Erfgoed in interessante tijden*. Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Erfgoedstudies, in het bijzonder erfgoed van stad en land, vanwege het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap / Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bij de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit Amsterdam op 7 juli 2011.
- Rouwendal, J. (2013). *Oud goud; economische waardering van cultureel erfgoed*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Economische waardering van cultureel erfgoed vanwege de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed / Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, bij de Faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde van de Vrije Universiteit Amsterdam op 14 maart 2013.

Ruimte, het interuniversitaire onderwijsnetwerk Belvedere dat van 2005 tot 2009 heeft gefunctioneerd. De samenstellers van de agenda hebben gestreefd naar een zo compleet mogelijk en tegelijk evenwichtig beeld van het wetenschapsveld.

1.4 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 van deze kennisagenda gaan we in op de evolutie in het denken over en de omgang met het culturele erfgoed. We onderscheiden daarin drie erfgoedbenaderingen, die opeenvolgend tot ontwikkeling zijn gekomen en nu naast elkaar bestaan. In hoofdstuk 3 inventariseren we de stand van de kennis. We analyseren waar de kennisontwikkeling zich tot op heden op heeft geconcentreerd en waar de belangrijkste opgaven liggen. Vervolgens vertalen we dat in hoofdstuk 4 in centrale

onderzoeksthema's voor de komende periode. Deze vormen de kern van de agenda. We doen dit aan de hand van de twaalf cellen in een 'kennismatrix', gebaseerd op de vier fasen uit de erfgoedcyclus en de drie niveaus van kennisontwikkeling. In hoofdstuk 5 benoemen we zes dominante maatschappelijke en beleidsmatige ontwikkelingen die een specifieke, tijdgebonden kleur en urgentie geven aan de onderscheiden onderzoeksthema's. Zij vormen de zes programmalijnen waarlangs het onderzoek over erfgoed en ruimte in de periode 2013-2020 georganiseerd kan worden. Hoofdstuk 6 vormt de aanzet voor het uitvoeringsprogramma voor de periode tot en met 2016. Om het samen te stellen, gaat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in samenwerking met het Netwerk Erfgoed en Ruimte de komende tijd in gesprek met de belangrijkste onderzoeksinstituten en opdrachtgevers. Dan bepalen we de prioriteiten, partners en initiatieven.

2 Evolutie van de erfgoedzorg

Cultureel erfgoed is een concept dat continu in beweging is, en door de maatschappij telkens opnieuw van inhoud en betekenis wordt voorzien. Vanuit een dergelijk evolutionair perspectief is het logisch dat er verschillende werkwijzen en praktijken bestaan in de omgang met erfgoed. Oude noties institutionaliseren zich en bestaan naast noties die meer recent zijn ontwikkeld. In dit hoofdstuk onderscheiden we drie verschillende wijzen waarop de geïnstitutionaliseerde praktijken van ruimtelijke ordening en erfgoedzorg zich verhouden tot elkaar en tot het verleden. De benaderingswijzen kennen elk een eigen rationaliteit, geldigheid en legitimiteit. Ze stelen op een min of meer samenhangend stelsel van ideeën over de omgang met erfgoed en kennen in wetenschappelijk opzicht een eigen methodologie, *body of knowledge* en onderzoeksgemeenschap. Op nieuwe maatschappelijke uitdagingen zullen ze verschillend reageren. Daarmee vormen ze een interessante kapstok voor deze onderzoeksagenda.

2.1 Drie erfgoedbenaderingen

De traditionele benadering van onroerend erfgoed als een exclusief domein voor cultuurhistorische fijnproevers is niet langer houdbaar gebleken in een samenleving en tijdsgewricht die worden gekenmerkt door open communicatie en burgerparticipatie. Het feit dat tv-kijkers gezamenlijk één keer per jaar beslissen welk monument ‘er vandoor gaat’ met een restauratiesubsidie en dat de Postcodeloterij om financiële steun voor het cultuurlandschap wordt gevraagd (zoals bijvoorbeeld blijkt uit een initiatief van het Servicenet Nationale Landschappen), laat zien dat de balans tussen beleidsmatige aandacht, maatschappelijke appreciatie en wetenschappelijke onderbouwing aan het schuiven is gegaan. Meer in het algemeen is in de laatste twee decennia sprake van een enorme toename van interesse in nationale en regionale,

maar ook in de persoonlijke geschiedenis. In het verlengde daarvan wordt cultureel erfgoed herontdekt en gekoesterd, ook zonder dat het door erfgoedexperts als zodanig was gekwalificeerd.

De verbreding van de wereld van het erfgoedbeheer gaat hand in hand met dynamisering: erfgoedzorg draaide in het verleden vooral om bescherming, maar is nu ook een rol gaan spelen bij ruimtelijke transformaties. Dit proces van verbreding en dynamisering kan enigszins schematisch worden beschreven en begrepen als een ontwikkeling van het erfgoed benaderd als *sector*, via een benadering als *factor* naar een benadering als – zoals we dat hier aanduiden – *vector*: een richtinggevend element in de ruimtelijke ontwikkeling. Deze drie benaderingen hebben zich opeenvolgend in de tijd ontwikkeld als antwoord op nieuwe, maatschappelijke uitdagingen en daarmee samenhangende verschuivingen in de verhouding tussen overheid, markt en samenleving. Ze maakten het niet alleen mogelijk om steeds meer objecten en structuren als waardevol erfgoed bij de ruimtelijke ordening te betrekken, maar deze ook steeds ontwikkelingsgericht in te zetten. De drie benaderingen staan nu min of meer complementair naast elkaar, komen in combinatie voor en kunnen zelfs van elkaar afhankelijk zijn.

Wat de benaderingswijzen verenigt, is dat het primaat ligt bij een zorgvuldige interpretatie van de geschiedenis en dat historische artefacten daar de belangrijkste indicatoren voor zijn. Het grootste verschil bestaat eruit dat ze op verschillende manieren de relatie tussen erfgoed en ruimtelijke ordening interpreteren en, als gevolg daarvan, het erfgoed anders inzetten in ruimtelijke plannen en processen (*figuur 1*). Achter de benaderingswijzen gaan verschillende opvattingen over erfgoed, zogenaamde erfgoedparadigma’s, schuil. Toegepast in combinaties of mengvormen, kunnen ze daarom ook tot onderlinge conflicten leiden. In de onderstaande paragrafen typeren we kort de verschillende benaderingswijzen en de daarmee verbonden opvattingen over erfgoed.

Figuur 1
Interactie ruimtelijke ordening en erfgoedzorg (ontwerp: Eric Luiten, aangevuld door de auteurs)

a) Erfgoed als ruimtelijke sector: bescherming en collectievorming

Deze benadering is gebaseerd op de notie dat maatschappelijke en ruimtelijke dynamiek een voortdurende bedreiging vormt voor het cultureel erfgoed. Er moeten tegenkrachten worden georganiseerd om een mogelijk verlies tegen te gaan, om dat wat in historische zin onvervangbaar is, te redden. Het was een bezorgd deel van de stedelijke elite die zich rond de voorlaatste eeuwwisseling het lot van historische gebouwen en landschappen aantrok. Sinds het begin van de twintigste eeuw nam de centrale overheid deze zorg over. In de tweede helft van die eeuw leidde dat ook tot wet- en regelgeving, met de Monumentenwet uit 1961 als belangrijkste mijlpaal. In deze periode is het erfgoed officieel geïnstitutionaliseerd. Sindsdien ging men spreken van een ‘erfgoedsector’.

De aanduiding ‘sector’ duidt op het bestaan van een systeem van beleidsmatige, juridische en financiële kaders waarbinnen een goed georganiseerde vakwereld, opgeleid volgens de paradigma’s van de historische cultuurwetenschappen, zich inzet voor het definitieve behoud en het

duurzame beheer van erfgoed. Het systeem is in belangrijke mate overheidsgedreven en gericht op collectievorming van historische objecten en landschappen. Roerend erfgoed is veilig in musea of particuliere collecties. Gebouwen en terreinen gedijen in deze benadering het beste als ze van de ruimtelijke transformatie worden geïsoleerd door plaatsing op een monumentenlijst.

Erfgoed in de sectorbenadering is een gegeven dat vooral buiten de invloedssfeer van de ruimtelijke ordening valt. Er wordt een maximaal contrast tussen verleden en heden nagestreefd. Wetenschappelijke en professionele deskundigheid hebben het primaat. Ingewijde erfgoedprofessionals bepalen op basis van de strikte selectiecriteria van echtheid en oorspronkelijkheid, wat van waarde is en bescherming verdient. Wet- en regelgeving legitimeert de sectorbenadering. Subsiestelsels en andere geldstromen zijn ernaar ingericht. Inhoudelijk is de sectorbenadering met name gericht op technisch-instrumentele kwesties die te maken hebben met het musealiseren van monumenten en landschappen. Vanuit een dergelijk perspectief bestaat veel aandacht voor de materiële integri-

teit van erfgoedobjecten. Denk bijvoorbeeld aan materiaalconservering, beeldherstel of de ontwikkeling van methoden voor cultuurhistorische waardestelling.

Recente praktijkvoorbeelden met een nationale betekenis in de sfeer van erfgoed als sector zijn de integrale restauratie van het Paleis op de Dam, de bescherming en restauratie van de molengang van Kinderdijk of het fasegewijze opknappen van de Sint-Janskathedraal in Den Bosch. Ook de renovatie van het rijksmonument De Tempel in Den Haag is er een voorbeeld van. Het energielabel van dit kantoorpand is opgewaardeerd van het laagste (G) naar het hoogste (A), zonder de monumentale kenmerken aan te tasten.

b) Erfgoed als ruimtelijke factor: onderhandeling en revitalisering

Wanneer duidelijk en acceptabel wordt dat niet alles wat historisch interessant en relevant is op één en dezelfde wijze in goede fysieke conditie kan worden bewaard, ontstaat ruimte voor een andere benadering van onroerend erfgoed. Strikte bescherming is dan voorbehouden aan een deelverzameling met bijzondere monumentale waarde. Daarnaast ontstaat een meer dynamische omgang, waarin het erfgoed wordt beschouwd als een van de vele factoren die bijdragen aan een hoge leefomgevingskwaliteit. In de context van de integrale gebiedsontwikkeling die in de jaren tachtig en negentig is ontstaan, is het behoud en de revitalisering van erfgoed uitgegroeid tot een onderhandelbaar aspect in een marktgedreven ontwikkeling.

Erfgoedzorg vanuit dit perspectief wil zeggen dat alle betrokkenen alert zijn op de mogelijkheden om met een specifieke oplossing de kwaliteit van het totale projectresultaat te verbeteren. Erfgoeddeskundigen situeren zich naast de ontwikkelende en investerende partijen als dragers van historisch besef. Ze zoeken actief contact met de ruimtelijke ordening en voeden het planproces op alle schaalniveaus met cultuurhistorische argumenten en kennis, niet om het plan-invoering dwars te zitten maar om het te verrijken. De nota Belvedere introduceerde hiervoor in 1999 het motto 'behoud door ontwikkeling'.

In de factorbenadering wordt erfgoed als component van ruimtelijke kwaliteit ingebed in een nieuw plan of gebiedsprogramma. Niet een afzonderlijk object, maar het gebied staat centraal. De ambitie is dan ook niet zozeer waardestelling en strikte consolidatie, zoals in de sectorbenadering, maar het bereiken van economische en culturele waardevermeerdering. De attractiviteit gaat nadrukkelijker meespelen, als bijdrage aan een interessant en aantrekkelijk woon- en leefklimaat. Soms is tegen die achtergrond conservering van bijvoorbeeld een industrieel of militair ensemble een oplossing, maar het kan ook zinvoller blijken om een stedenbouwkundig patroon of een landschappelijke structuur opnieuw tot leven te roepen. Er kan worden gekozen voor integrale renovatie en herbesteding om bijzondere artefacten overeind te houden, maar ook voor een ingrijpende verbouwing of uitbreiding om toekomstplannen van de eigenaar mogelijk te maken, of zelfs een welberedeneerd voorstel tot (gedeeltelijke) sloop. In de factorbenadering staat niet zozeer de materialiteit van het erfgoed voorop, maar het contact met het heden. Met andere woorden: de mate waarin het erfgoed productief verbonden kan worden met andere ruimtelijke sectoren, zoals recreatie, woningbouw, natuurontwikkeling en waterbeheer.

In deze benadering is onderzoek per definitie multidisciplinair. Er is inbreng nodig van verschillende wetenschappelijke disciplines, ook buiten de erfgoeddisciplines. Recente praktijkvoorbeelden in de factorlijn zijn het Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie dat deze lange lijn in het landschap herontwikkelt tot een informatieve, recreatieve en ondernemende structuur, de ontwikkeling van de Rijkswerf in Den Helder als woon- en uitgaansgebied, de ontwikkeling van het Enka-terrein en de aangrenzende kazerneterreinen in Ede tot woongebied en de herontwikkeling van de voormalige Philipsfabrieken in het Eindhovense Strijp 5 tot een nieuw stadsdeel.

c) Erfgoed als ruimtelijke vector: ontwikkeling en continuïteit

Ruimtelijke ontwikkelingen woelen niet alleen fysieke structuren los, maar ook immateriële verhalen en betekenissen van gebouwen en gebieden. Onroerend erfgoed bezit ook een narratieve dimensie. Persoonlijke herinneringen, genealogische verbanden en wetenschappelijke reconstructies van historische gebeurtenissen herschikken het verleden door verhaallijnen aan te brengen. De kennis over wat er in een gebied, een stad, een straat of een gebouw is gebeurd kan zodoende niet alleen op een materieel, maar ook op een gedematerialiseerd niveau inspiratie en richting opleveren voor de ontwikkeling naar een volgende toestand. Dan wordt de koppeling tussen de cultuurgeschiedenis van een gebied of locatie en de eigentijdse planvorming niet via fysieke structuren gelegd, maar via immateriële aspecten zoals verhalen of tradities. Dat kan relevant zijn als er weinig fysieke sporen van het verleden meer aanwezig zijn of als het verleden zich niet manifesteert op een wijze die onmiddellijke associaties oproept (bijvoorbeeld archeologische vondsten die in situ bewaard blijven). Maar ook wanneer het erfgoed wel zichtbaar en beleefbaar is, in de vorm van monumenten en landschappen, kunnen verhalen de met de plek verbonden geschiedenissen ondersteunen en verrijken. Vandaar dat we deze benadering typeren als een vector, die de ruimtelijke planvorming in bredere zin van historische context voorziet, inspireert en richting geeft.

De vectorbenadering zoekt dus niet alleen aansluiting op het materiële niveau van concrete, bewaarde artefacten maar ook op het niveau van de geschiedenis zelf, de overlevering van historische feiten, de verhalen over grote en kleine gebeurtenissen en de daarbij betrokken, bekende en minder bekende historische personen. Het landschap of de stad worden beschouwd vanuit vele generaties bewoners en gebruikers die het gebied van vorige generaties 'erfden', er fysieke zaken en immateriële betekenissen aan toevoegden of uit verwijderden en het vervolgens weer doorgaven aan een volgende generatie. Een vorm van onderzoek dat goed bij deze benadering past, is de 'landschaps-

biografie' – een levensloopbeschrijving van een steeds veranderend cultuurlandschap⁴. De biografische benadering beperkt zich niet tot het optekenen van historische feiten, verhalen en gebeurtenissen, maar brengt daar ook chronologische samenhang in aan. Dat blijkt een nuttig instrument om in de dynamische context van de ruimtelijke ordening de gelaagde ontwikkelingsgeschiedenis van het landschap zichtbaar te maken en op aantrekkelijke wijze te presenteren voor planners en ontwerpers.

Erfgoed in de vectorbenadering is een gegeven dat inspireert en materieel dan wel immaterieel volledig wordt geïntegreerd in de voorgestelde ruimtelijke ontwikkeling. Erfgoedzorgers willen in het ontwikkelingsgerichte perspectief van de vectorbenadering actuele activiteiten en initiatieven plaatsen in een dynamisch continuüm van ruimte en tijd. Sporen uit het verleden zijn in deze benadering als de illustraties van een boek, ze helpen het verhaal te duiden en toegankelijk te maken maar het heeft weinig zin ze in ruimte of tijd te isoleren en conserveren. Zonder begeleidende verhalen raakt de historische context al snel in de vergetelheid en worden overgeleverde fysieke vormen en patronen betekenisloos. De vectorbenadering verlaat zich minder op overheid of markt, maar poogt nadrukkelijker aansluiting te vinden bij de samenleving in haar volle breedte, omdat daar de verhalen rondgaan.

Onderzoek in de vectorlijn richt zich op het opsporen, ontsluiten en thematiseren van de kleine en grote gebeurtenissen en vraagt om transdisciplinaire samenwerking tussen erfgoeddisciplines en tussen academische en niet-academische kennis.⁵ In gebiedsgericht onderzoek is een actieve dialoog met burgers en ondernemers onmisbaar, om ook de informele kennis en de verhalen rond het gebied op het spoor te komen. Een poging tot het samenstellen van een landschapsbiografie is het project Zandstad dat de Vrije Universiteit enige jaren geleden initieerde om een duizelingwekkende hoeveelheid historisch materiaal over Zuidoost-Brabant (data, informatie en kennis; kaarten, statistieken en anekdotes) in een groter verband te brengen en multimediaal te ontsluiten. Een ander voor-

⁴ Kolen, J.C.A. (2005). *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Amsterdam: Vrije Universiteit. Zie ook: Hidding, M., Kolen, J.C.A. & Th. Spek (2001). 'De biografie van het landschap', in: J.F.H. Bloemers e.a., *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling, de conceptuele grondslagen*. Den Haag: NWO.

⁵ Bloemers, T., H. Kars & A. van der Valk (eds.) (2010). *The cultural landscape & heritage paradox; protection and development of the Dutch archaeological-historical landscape and its European dimension*. Amsterdam University Press, Amsterdam.

	SECTOR	FACTOR	VECTOR
Filosofie	Modernisme	Postmodernisme	Vloeibaar modernisme
Sturingsconcept	Hiërarchie	Netwerk	Verbinding
Focus erfgoedzorg	Objectgericht	Gebiedsgericht	Ontwikkelingsgericht
Focus onderzoek	Disciplinair	Multidisciplinair	Transdisciplinair
Erfgoed in RO	Isoleren	Verankeren	Inspireren
Regime	Musealiseren	Hergebruiken	Doorontwikkelen
Erfgoed-RO	Contrast	Contact	Connectie

Figuur 2
De wederzijdse beïnvloeding van ruimtelijke ordening en erfgoedzorg: drie benaderingswijzen

beeld is het project WIMBY! Cultuurhistorische analyse speelde daarin een rol als katalysator voor de herwaardering en de herstructurering van de naoorlogse wijk Hoogvliet bij Rotterdam. De transformatie kreeg vorm aan de hand van de idealen die ten grondslag lagen aan de oorspronkelijke opzet van de wijk en de sociale en culturele verbanden die er door de jaren heen gegroeid zijn: het geplande en het ongeplande, het fysiek en het niet-fysieke.⁶

2.2 Benaderingswijzen naast elkaar

De hier gepresenteerde benaderingswijzen onderscheiden zich van elkaar op een aantal wezenlijke punten. Hoewel het op deze plaats te ver voert om uitgebreid in te gaan op de onderlinge verschillen, willen we het onderscheidend karakter op een drietal niveaus (filosofisch-cultureel, institutioneel, wetenschappelijk) kort typeren. Daardoor wordt duidelijk hoe de benaderingswijzen erfgoedkwesties *framen*, wetenschappelijk benaderen en in verhouding tot de ruimtelijke ontwikkeling zetten. Dit inzicht is noodzakelijk om het in het volgende hoofdstuk gepresenteerde overzicht van (bestaand) erfgoedonderzoek te kunnen duiden.

Filosofisch-cultureel perspectief

Vanuit een breed maatschappelijk en filosofisch-

cultureel perspectief kan de opeenvolging van benaderingswijzen aangeduid worden als een overgang van modernisme, via postmodernisme naar 'vloeibaar modernisme' (figuur 2).

Hoewel de opkomst van de monumentenzorg in het begin van de 20e eeuw deels een reactie was op het modernisme in de stedenbouw en architectuur, is de daarbij horende sectorbenadering in filosofisch-cultureel opzicht sterk beïnvloed door datzelfde modernisme. Dit kenmerkt zich door een vertrouwen in de overheid en, daarmee samenhangend, in 'waardevrije', wetenschappelijke deskundigheid. Vanuit dit perspectief is de (symbolische) creatie van erfgoed voornamelijk een gespecialiseerde, door experts gedomineerde activiteit; een te objectiveren activiteit die sterk vervlochten is met bureaucratische planningsprocedures en uitgaat van hiërarchische sturing.

Het postmodernisme van de factorbenadering verlaat zich minder op de overheid en meer op de markt en stelt kwesties van esthetiek en ruimtelijke kwaliteit centraal. Vanuit dit perspectief ontstaat de logische behoefte om na te gaan of de waarde van erfgoed in het economisch verkeer kan bijdragen aan de instandhouding van de erfgoedwaarde, en zelfs tot een bron van waardevorming in de gebiedsontwikkeling kan worden getransformeerd. Daarover kan vervolgens worden onderhandeld en tot overeenstem-

⁶ Crimson Architectural Historians en F. Rottenberg (2007). *Wimby! Hoogvliet; Toekomst, verleden en heden van een New Town*. NAi Uitgevers, Rotterdam.

Figuur 3
Erfgoedzorg in het spanningsveld tussen overheid, markt en maatschappij
(Ontwerp: Joks Janssen)

ming gekomen in publiek-private samenwerkingsverbanden en andere, vaak projectgebonden netwerken.

In het afgelopen decennium is een tijdperk aanbroken van vloeibare (of late) moderniteit. De socioloog Zygmunt Bauman (2000)⁷ omschrijft dat als een tijdperk waarin alles vloeibaar is geworden en we voortdurend moeten improviseren. Verbanden zijn tijdelijk, chaos is het decor van het dagelijks leven, identiteit is een opgave geworden, de openbare ruimte een uitdaging. De met vloeibare moderniteit geassocieerde emoties, particuliere verhalen en waardegedrevenheid kenmerken de vectorbenadering. Meer dan ooit gaat het om de *mindset* van mensen, niet zozeer in de simpele promotionele betekenis van het woord, maar in de zin van een diep verankerde cognitieve en emotionele oriëntatie op gebieden. Vanuit dit perspectief wordt erfgoed opgevat als een gezamenlijke zoektocht, een onderzoekend gesprek naar de eigentijdse betekenis van de historische identiteit van plek en plaats in de vorm van gebiedsverhalen en biografieën. De sturing gaat minder uit van centrale regie maar van verbinding: het bijeen brengen van verschillende partijen met hun eigen doelstellingen en ambities, op een manier dat ze elkaar versterken.

Institutioneel perspectief

De moderne erfgoedzorg ontstond rond het begin van de twintigste eeuw uit particulier initiatief. Erfgoed was vooral een *amateur crusade*: een kruistocht van liefhebbers. Al snel werd de erfgoedzorg via een proces van 'institutionalisering' en 'professionalisering' meer overheidsgedreven. De rijksoverheid ontwikkelde zich gaandeweg van een voorwaardescheppende instantie voor het historisch engagement in de samenleving, tot regisseur van het nationale erfgoedbeheer, daarbij geholpen door daarop toegespitste wet- en regelgeving.

In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw trad een verschuiving op naar meer marktwerking in de ruimtelijke ordening, waarbij ook de erfgoedzorg zich opnieuw positioneert en een factor wordt in project- en gebiedsontwikkeling (figuur 3). Parallel daaraan voltrok zich een verschuiving in benaderingswijze: van een conserverende, voornamelijk objectgerichte naar een meer dynamische, gebiedsgerichte erfgoedzorg. Recent lijkt opnieuw een proces van vermaatschappelijking gaande, waarbij meer ruimte ontstaat voor burgerparticipatie en cocreatie.

Een soortgelijk proces doet zich voor in de schaal van de erfgoedzorg. De institutionalisering bracht

⁷ Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Polity Press, Cambridge.

een verschuiving teweeg van het lokale niveau naar het nationale: de rijksoverheid wierp zich op als hoeder van monumenten in het hele land. De UNESCO bezorgde de erfgoedzorg zelfs een mondiale dimensie, in het bijzonder met de introductie in de jaren zeventig van de Werelderfgoedlijst. Vanaf de jaren tachtig is de monumentenzorg geleidelijk gedecentraliseerd. Gemeenten namen steeds meer taken en bevoegdheden over van het Rijk. Recent ontstaat weer een nieuw accent op het niveau van de locatie, waarop eigenaars en beheerders nadrukkelijker dan in het verleden zoeken naar nieuwe vormen van gebruik en beleving.

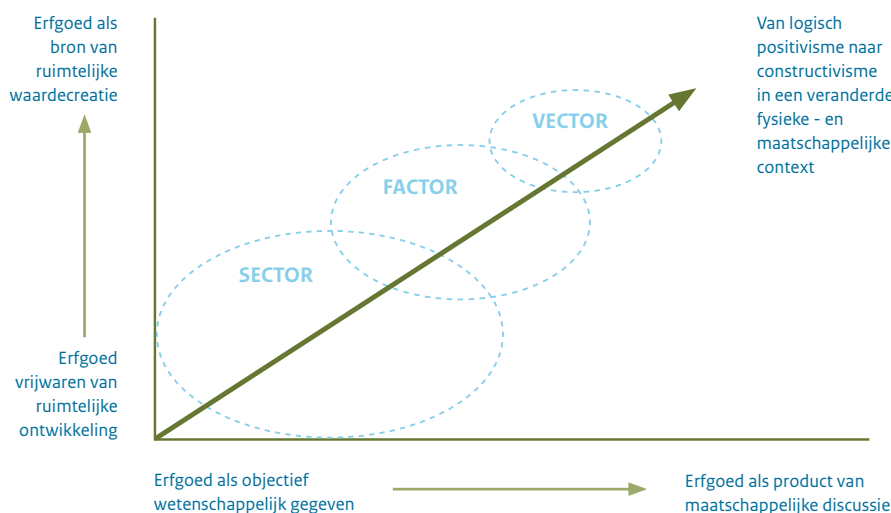
Wetenschappelijk perspectief

Waar de waardering, selectie en bescherming van erfgoed in de sectorbenadering voortkomen uit een 'objectief' en academisch gefundeerde interpretatie van canonieke, kunsthistorische en stilistische gegevens en eigenschappen, wordt erfgoed in de factor- en vectorbenadering veel meer als product van maatschappelijke discussie en betrokkenheid gezien. Deze ontwikkeling is te omschrijven als een verschuiving van logisch positivisme, gebaseerd op empirisch waarneembare en verifieerbare feiten, naar sociaal-con-

structivisme, waarbij ruimte is voor emotie en betrokkenheid, andere culturele perspectieven en vormen van toe-eigening (zie figuur 4). Deze overgang correspondeert met een verschuiving in de wetenschappelijke aanpak van erfgoedkwesties: van een naar binnen gericht, technisch-instrumenteel perspectief dat zich richt op de 'intrinsieke' waarde en materialiteit van het erfgoed (in de buitenlandse literatuur vaak aangeduid als *scientific materialism*) naar een meer open, strategisch-politiek perspectief, waarbij erfgoed wordt begrepen als product van een bredere, maatschappelijke context en waarbij naast materiële ook immateriële dimensies een rol spelen.

2.3 Een uitdijend repertoire

De drie hierboven geschetste ontwikkelingsprocessen hebben geleid tot verschillende benaderingswijzen in de omgang met het fysieke verleden. Onze aanduiding als *sector*, *factor* en *vector* is daar een enigszins ideaaltypische weergave van. Het gaat daarbij beslist niet om

Figuur 4
Vernieuwing van het erfgoedparadigma
(bron: onderwijsnetwerk Belvedere, 2009, aangevuld door de auteurs)

8 De exponentiële groei van het erfgoed roept op zichzelf ook weer de nodige vragen op. Moeten we blijven doorgaan met het aanwijzen en bestemmen van erfgoed, of moeten we naast de kunst van het ordelijk bewaren, niet veel vaker ook de kunst van het vergeten leren beoefenen? Harrison constateert dat hoewel we de afgelopen decennia een meer dynamisch erfgoedbegrip hebben omarmd, we niet overeenkomstig hebben gehandeld door wel zaken aan de officiële monumentenlijsten toe te voegen, maar er niets van af te voeren. In zijn woorden: "...we have rarely turned to reconsider past conservation decisions, but have simply continued to add to existing heritage 'lists' and registers, allowing them to swell and replicate. With all of these factors contributing to the exponential growth of heritage in the late modern world, we have very rarely considered processes by which heritage objects, places and practices might be removed from these lists, deaccessioned from museums and galleries or allowed to fall into ruin without active intervention."

Harrison, R. (2012). 'Forgetting to remember, remembering to forget: late modern heritage practices, sustainability and the 'crisis' of accumulation of the past', *International Journal of Heritage Studies*, DOI:10.1080/13527258.2012.678371.

radicale opeenvolgingen van verschillende coördinatiemechanismen, maar eerder om uitbreidingen in het repertoire van de erfgoedzorg. Er is sprake van een geleidelijke verbreding van de ambitie, schaal en scope van de erfgoedzorg (van het uitzonderlijke naar het gewone, van object naar gebied, van bescherming naar behoud in een dynamische context). Als gevolg hiervan kan de erfgoedzorg inmiddels gebruik maken van verschillende mechanismen en logica's in de omgang met het verleden, die in de planologische praktijk naast en door elkaar heen voorkomen en van elkaar afhankelijk zijn.

Het aantal objecten en objecttypes dat als erfgoed wordt beschouwd, is mede dankzij deze verbreding sterk toegenomen. Sinds de jaren zestig zijn duizenden monumenten en beschermde stads- en dorpsgezichten toegevoegd aan de rijke erfgoedvoorraad. Na de de-industrialisatie van de jaren zestig en zeventig is daar het industriële erfgoed bijgekomen en met de recente ontmanteling van de welvaartsstaat het moderne erfgoed. De factorbenadering betrok ook objecten en gebieden zonder monumentenstatus bij het erfgoeddomein, en de vectorbenadering lijkt, mede onder invloed van internationale verdragen, een verdere uitbreiding in petto te hebben naar niet-onroerend, immaterieel erfgoed. Parallel hieraan is ook de schaal waarop de erfgoedzorg zich begeeft gaandeweg vergroot. Er kwam meer aandacht voor de samenhang en omgeving van beschermde objecten, uitmondend in de huidige praktijk waarin het totale landschap tot het domein van de erfgoedzorg wordt gerekend.⁸

De 'vector' is als nieuwste benaderingswijze niet beter of geschikter dan de andere twee. De drie verschillende benaderingen *framen* erfgoedkwes- ties elk op een eigen wijze. Dat resulteert – vanzelfsprekend – in verschillende vraagstellingen met betrekking tot actuele erfgoedopgaven en – bijgevolg – tot andersoortige vormen van kennisontwikkeling. Zo zal de sectorbenadering de uitdaging van klimaatverandering vertalen in onderzoek naar nieuwe conserveringsmethodieken om de degradatie van erfgoed door bijvoorbeeld het stijgen van de zeespiegel tegen te

gaan, terwijl de vectorbenadering eerder aandacht zal vragen voor de *habitus* die verbonden is met het typisch Nederlandse landschapsproduct van rivieren, uiterwaarden en dijken en de wijze waarop deze culturele dimensie opnieuw richtinggevend kan zijn bij het klimaatbestendig maken van Nederland.

We zien dus geen reden om de drie benaderingen van erfgoedzorg ten opzichte van elkaar te kwalificeren. Wanneer samenleving, economie of beleid vragen om een nieuwe benadering van erfgoedopgaven, betekent dit niet automatisch dat erfgoedwetenschappers en -professionals kritiekloos en met blind vertrouwen aan deze vraag moeten voldoen. Dat zou op gespannen voet staan met de professionele ethiek van de disciplines die zich bezighouden met erfgoedbeheer en -ontwikkeling. Ook de oude, meer sectorale erfgoedwaarden krijgen op eigentijdse wijze een plek in nieuwe planvormen en methodieken.

We zien wel een duidelijke toegevoegde waarde in een erfgoedzorg waarin de verschillende benaderingswijzen elkaar aanvullen en verrijken. Zowel de mondiale bescherming van de unieke UNESCO-werelderfgoederen behoort tot die verrijkte erfgoedzorg, als een karakteristiek maar alledaags dorpsgebouw waar een nieuwe buurtfunctie aan wordt toegekend. De intrinsieke historische betekenis uit de sectorbenadering met de bijbehorende bescherming blijft actueel, maar er is nu ook plaats voor de sociale en economische betekenis uit de factorbenadering en de representatieve en immateriële betekenis uit de vectorbenadering.

3 Bestaande erfgoedkennis

In het voorgaande hoofdstuk zijn drie erfgoedbenaderingen toegelicht en is aangegeven op welke wijze deze benaderingen zich verhouden tot het fysieke verleden, alsmede de wijze waarop ze dat verleden een plek proberen te geven in actuele ruimtelijke opgaven en ontwikkelingen. In dit hoofdstuk inventariseren we per benadering de stand van zaken met betrekking tot de beschikbare kennis en het lopende onderzoek. We doen dat op hoofdlijnen. Dit vormt de opmaat tot de onderzoeksthema's in hoofdstuk 4 en de programmalijnen in hoofdstuk 5.

De nieuwe erfgoedzorg heeft vooral betrekking op vraagstukken van hergebruik, waarbij aspecten van economisch belang, culturele waardeproductie en sociale vitaliteit onlosmakelijk met elkaar zijn verknoot. In deze context groeit ook de vraag naar kennisontwikkeling. De nieuwe benaderingen stellen nieuwe eisen aan de erfgoedkennis. Wat betekent deze omslag voor de professionele erfgoedzorg? Hoe moet de erfgoedprofessional zich opstellen en samenwerken met burgers, ontwerpers, planners? Welke kennis brengt hij/zij in, in het planologisch proces?

De sector-, factor- en vectorbenadering hebben in de huidige praktijk elk een eigen bestaansrecht. Doordat de sectorbenadering echter op een veel langere traditie van onderzoek kan bogen, liggen er grote verschillen in het huidige kennisniveau van de verschillende benaderingswijzen en de wijze van kennisontwikkeling in de afgelopen jaren.

3.1 Stand van de kennis in de sectorbenadering

De op collectie- en canonvorming georiënteerde sectorbenadering is de oudste erfgoedpraktijk. Ze is sterk geworteld in een veelheid van instituties en kent het meest omvangrijke kennislichaam. Sinds het ontstaan van de officiële monumentenzorg wordt in de academische wereld onderzoek verricht dat deze praktijk van

inzichten en instrumenten voorziet. De term sector geeft al aan, dat dit wetenschappelijk onderzoek sterk disciplinair is georganiseerd, ingekaderd en verkaveld, met herkenbare zwaartepunten in de universitaire wereld.

Het zijn met name historische wetenschappen geweest – zoals de historische geografie, de architectuur- en stedenbouwgeschiedenis en de archeologie – die zich in eerste instantie tot de monumentenzorg hebben verhouden. Bronnenonderzoek, veldwerk, opgravingen, historisch-cartografische analyses, bouwtechnische inventarisaties: het zijn slechts enkele methoden die deze wetenschappen hebben ingezet om de ontwikkelingsgeschiedenis en ouderdom te achterhalen en om diagnoses te stellen ten aanzien van de conditie en staat van het erfgoed, om het vervolgens te kunnen beschermen en behouden. Zodoende is in de loop van de afgelopen eeuw een enorm corpus van literatuur opgebouwd over waardering, selectie, bescherming en onderhoud, vaak keurig geordend naar gebouw of landschapstype. Gebouwen, archeologische objecten en terreinen, ensembles, stedenbouwkundige structuren en complete landschappen zijn geïnventariseerd, beschreven en in veel gevallen gewaardeerd en geselecteerd. Criteria als gaafheid, zeldzaamheid en representativiteit staan daarbij centraal. In de afzonderlijke erfgoeddisciplines is intensief gediscussieerd over methoden voor inventarisatie, restauratie en onderhoud. Een overzicht van de huidige stand van de kennis over het erfgoed in de sectorbenadering biedt de Erfgoedbalans uit 2009.⁹ In het verlengde hiervan is ook op een meer fundamenteel niveau onderzoek gedaan naar de culturele grondslagen van de monumentenzorg en opvattingen van interventies en restauraties.¹⁰

Al snel voegden ook technische wetenschappen zich in dit sectorale erfgoedspoor, zoals de restauratiewetenschap en de bouwtechniek, en uiteindelijk ook juridische en planologische wetenschappen. Niet voor niets kenmerkt de *conservation professional* zich volgens Salvador Muñoz Viñas door twee factoren: fysieke nabijheid tot het object en een zeer specifieke kennis.¹¹ De diagnose en de analyse van de staat van het

⁹ Beukers, E. (eindred.) (2009). *Erfgoedbalans 2009; archeologie, monumenten en cultuurlandschap in Nederland*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.

¹⁰ Zie voor een interessant overzicht: Kuipers, M. (2012). 'Culturele grondslagen van de Monumentenwet'. *Bulletin KNOB* 111, pp. 10-25.

¹¹ Muñoz Viñas, S. (2005). *Contemporary Theory of Conservation*. Elsevier, Oxford.

gebouw, de restauratie, de materialen en het proces van aantasting zijn in deze benadering traditioneel onderwerp van technisch onderzoek. Dankzij de technologische ontwikkeling heeft dit type kennis een hoge vlucht genomen. Geografische informatiesystemen, digitale modelleringstechnieken, microanalyse, 3D-laser-scannen en vergelijkbare technologieën hebben geresulteerd in steeds fijnmazigere en fijngevoeligere methoden van inventarisatie, documentatie en bewerking. Juridisch en planologisch onderzoek is in de jaren zeventig op gang gekomen, ook internationaal. Er is veel onderzoek verricht naar de consequenties van de diverse sectorale beschermingsregimes en monumentenstatussen, zoals UNESCO Werelderfgoedstatus, en de integratie van dergelijke regimes en statussen in de ruimtelijke ordening. In feite gaat het hier om de inkadering van de beoogde of voorgestelde beschermende interventies via wettelijk en planologisch instrumentarium.

De noodzaak van een waardestelling als belangrijkste inhoudelijke legitimatie voor actieve bescherming heeft het erfgoedonderzoek in de sectorbenadering vrijwel volledig gedomineerd, ook internationaal. Sterker nog: behoud en bescherming enerzijds en (al dan niet wetenschappelijk) erfgoedonderzoek anderzijds hebben elkaar decennialang in hun wederzijdse greep gehouden, net zoals de ecologie als wetenschap en de natuurbescherming als ruimtelijke opgave elkaar lange tijd legitimeerden. Die situatie is niet houdbaar. Het deskundigenoordeel over de historische waarde staat tegenwoordig naast andere waardestellingen. De professionele systematiek van het waarden van erfgoed staat onder druk. Verschillende politieke en maatschappelijke trends liggen daaraan ten grondslag.¹² Te noemen zijn bestuurlijke decentralisatie, krimpende financiële middelen, de ontwikkeling van nieuwe media met hun laagdrempelige mogelijkheden om kennis en informatie te delen en een grotere assertiviteit van de zijde van het maatschappelijk middenveld en particulieren. Eenzelfde beweging doet zich voor in de systematiek van het diagnosticeren en maatschappelijk inkaderen van wettelijke en planologische interventies.

Toch blijft het door de sectorbenadering uitgevoerde onderzoek altijd actueel en van betekenis, zij het in een veranderde context en/of vorm. Voor planologische afwegingen (bijvoorbeeld in milieueffectrapporten) en voor selectie (bijvoorbeeld van te beschermen wederopbouwobjecten of van nominaties voor de Werelderfgoedlijst) is nog altijd een traditionele cultuurhistorische waardestelling nodig. Om die reden wordt ook nu nog nagedacht en gepubliceerd over waardestellingen, bijvoorbeeld in het kader van de nieuwe Wet ruimtelijke ordening die gemeenten verplicht erfgoedbelangen mee te nemen in het bestemmingsplan.¹³ En ook het stellen van diagnoses van de staat van het bouwkundige onderhoud en de constructie blijft relevant bij de herbestemming of herontwikkeling van monumentaal verklaarde gebouwen en landschappen, zeker in het licht van nieuwe ontwikkelingen, zoals klimaatverandering en leegstand.

3.2 Stand van de kennis in de factorbenadering

De op revitalisering en onderhandeling gerichte factorbenadering is in de late jaren tachtig en het begin van de jaren negentig tot bloei gekomen, toen de erfgoedzorg zich nadrukkelijker oriënteerde op economie en maatschappij. Daarvoor al was het 'bouwen voor de buurt' in de stadsvernieuwing van de late jaren zeventig in feite een toepassing van de factorbenadering. Bestaande stedenbouwkundige structuren werden herkend als waardevol, niet zozeer uit historisch oogpunt, maar maatschappelijk. Het speelveld van de erfgoedzorg verbreedde verder door onder meer de decentralisatie van het monumentenbeleid in de jaren tachtig en de toenemende marktgerichtheid van de overheid in diezelfde periode, met nieuwe uitdagingen en (wetenschappelijke) vragen tot gevolg. De Nota Belvedere voorzag – op het breukvlak van de eenentwintigste eeuw – deze in gang gezette beweging van richting en betekenis met een nationaal stimuleringsprogramma. Erfgoed werd gepositioneerd in het kader van dynamische processen van plan- en besluitvorming in de

¹² Bazelmans, J. (2012). 'Erf-goed, waarde in meervoud', *Vitruvius* jrg 5, nr 20, pp. 14-20

¹³ *Cultuurhistorisch onderzoek in de vormgeving van de ruimtelijke ordening; aanwijzingen en aanbevelingen*. Brochure Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2013.

ruimtelijke ordening en gebiedsontwikkeling. Daardoor raakte een groter aantal partijen betrokken bij erfgoed: projectontwikkelaars, corporaties, beleggers, gemeenten, belangengroeperingen en gebruikers.

Kennisontwikkeling en -vermeerdering in de context van erfgoed als factor is niet primair gericht op het vergroten van het inzicht in de cultuurhistorische waarde van erfgoed, maar op het goed voorbereid de onderhandeling ingaan. Erfgoeddeskundigheid krijgt een nadrukkelijke externe gerichtheid, zoekt de dialoog met burgers, ondernemers, maatschappelijke organisaties. Elk van deze partijen heeft zijn eigen opvattingen over de wenselijkheid en aard van de herbestemming of herontwikkeling van erfgoed, en zijn eigen doelstelling, visie, actiologica en strategie. Hier en daar overlappen de beweegredenen, maar vaak ook laten ze tegenstrijdigheden zien. Vandaar dat het onderzoek in de factorbenadering een focus kent op coproductie van beleid, coördinatie, onderhandeling, het ontwikkelen van gezamenlijke handelingsperspectieven, het mobiliseren van financiën, enzovoort. De verhouding van het erfgoed met bijvoorbeeld stadsontwikkeling, waterbeheer, natuurbeheer en projectontwikkeling staat centraal. Deze kennis heeft vooral betrekking op de wijze waarop het erfgoed een rol kan spelen in de huidige maatschappelijke context, die vaak aanzienlijk verschilt van die waaraan het zijn 'intrinsieke' cultuurhistorische waarde ontleent. Erfgoed maakt een gebied aantrekkelijker om in te leven, te bezoeken, of in te investeren, dus vertegenwoordigt ook een maatschappelijke of economische waarde. Vanuit die kwaliteit kan het een proces van gebiedsontwikkeling aanjagen.

Vanwege de stevige oriëntatie op economie en maatschappij staan kwesties van economische waardebeoordeling en maatschappelijke waardecreatie centraal. Aanvullend op de historische wetenschappen die traditioneel betrokken zijn op de erfgoedzorg, zijn in de factorbenadering disciplines als economie, bestuurskunde, ontwerp en managementwetenschappen aan zet. Zij produceren de noodzakelijke kennis over de

benodigde revitaliserings- en onderhandelingsstrategieën om erfgoed – in de context van gebiedsontwikkeling – van een tweede leven te voorzien. Daarbij wordt erfgoed zodanig gewaardeerd en gediagnosticeerd, dat het een actieve en productieve rol kan spelen in nieuwe plannen en projecten. Zo worden in de economie bijvoorbeeld modellen gebouwd om de monetaire waarde en de directe en indirecte baten van erfgoed te bepalen. Het kan dan een rol spelen in de maatschappelijke kosten-batenanalyse van een project, in de planeconomie of de grondexploitatie. In de bestuurskunde worden modellen ontwikkeld om in een sterk gefragmenteerd bestuurlijk stelsel met diverse partijen, bevoegdheden en wensen coalitievorming te bevorderen en tot overeenstemming te komen. En in de ontwerp-wetenschappen is recent onderzoek verricht naar de ruimtelijke bewerking van historische gebouwen, stadsdelen of cultuurlandschappen. Dat onderzoek blijkt een enorm reservoir aan nieuwe referenties op te leveren die erfgoeddeskundigen houvast bieden in planprocessen, maar roept natuurlijk ook vragen op naar de verhouding tussen de verschillende waarden van het erfgoed.¹⁴

De opbouw van kennis en deskundigheid in de factorbenadering is primair gericht op het ontwikkelen van methoden en instrumenten die erfgoed in verhouding zetten tot andere sectoren, en het mobiliseren van de benodigde partijen en financiële middelen. De waardebeoordeling door wetenschap en professionals maakt in dit perspectief plaats voor samenwerkingsgerichte verbanden tussen partijen die bereid zijn te investeren in de zorg voor erfgoed. Generaliseerbaar onderzoek naar succes- en faalfactoren voor herbestemming en herontwerp ('bewerking') is in de factorbenadering belangrijk, evenals onderzoek naar de mate waarin en de wijze waarop in een context van ruimtelijke en economische overdruk het erfgoed een onderscheidende kwaliteitsfactor kan zijn, of hoe het cultureel erfgoed een regionaal-economische of toeristische impuls aan een krimpregio kan verschaffen. Het factoronderzoek richt zich daarom vooral op methodologisch-strategisch niveau en wordt gedaan aan verschillende Nederlandse

¹⁴ Labuhn, B. en E. Luiten, *Design with heritage* (te verschijnen).

¹⁵ Duineveld, M. (2006). *Van oude dingen, de mensen, die voorbijgaan. Over de voorwaarden meer recht te kunnen doen aan de door burgers gewaardeerde cultuurhistorie*. Eburon, Delft.

¹⁶ Over dit onderwerp is binnen het Belvedere-programma al een onderzoek uitgevoerd: Ruijgrok, E.C.M. (2006). 'The three economic values of cultural heritage: a case study in the Netherlands'. *Journal of Cultural Heritage* 7, pp. 206–213.

De laatste jaren voerde de Vrije Universiteit samen met het Nicis / Platform 31 en andere partners een onderzoeksprogramma uit, waarvan intussen een eerste samenvattende publicatie verscheen: S. van Dommelen en C.-J. Pen, red. (2013). *Cultureel erfgoed op waarde geschat; economische waardering, verevening en erfgoedbeleid*. Platform 31/Vrije Universiteit/ Universiteit Twente, Den Haag.

Zie ook J. Rouwendal (2013). *Oud goud; economische waardering van cultureel erfgoed*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Economische waardering van cultureel erfgoed vanwege de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed / Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, bij de Faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde van de Vrije Universiteit Amsterdam op 14 maart 2013.

¹⁷ Bosma, K. & J. Kolen (red.) (2010). *Geschiedenis en ontwerp; handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. VanTilt, Nijmegen.

¹⁸ Voor een samenvatting en terugblik zie Witsen P.P. & M. Dings (2010). *Belvedere.nu; praktijkboek erfgoed en ruimtelijke ontwikkeling*. Matrijs, Utrecht.

universiteiten en instituten, waarbij samenwerking tussen verschillende disciplines voorop staat. Inmiddels hebben zich diverse zwaartepunten in onderzoek uitgekristalliseerd (zie ook bijlage 1). Te noemen zijn bijvoorbeeld WUR (erfgoed en participatie, *governance*)¹⁵, VU (erfgoed en economie¹⁶, erfgoedconcepten¹⁷), RUG (erfgoed en toerisme), TUE (Werelderfgoed), TUD (erfgoed en interventie) en de RCE (herontwikkeling en herbestemming).

In de afgelopen tien tot vijftien jaar zijn deze kennis en vaardigheid uitgewerkt in een groot aantal voorbeeldprojecten, gestimuleerd door onder meer Belvedere¹⁸, maar ook thema geweest van meer theoretische beschouwingen. Dat is echter nog weinig systematisch gebeurd. De kennis is veelal versnipperd en nauwelijks op een hoger niveau van begrip gebracht, enkele uitzonderingen (met name in het economische waarderingsonderzoek) daargelaten. Hier ligt een belangrijke uitdaging. Wellicht nog belangrijker zijn de nieuwe condities van gebiedsontwikkeling die ontstaan door decentralisatie, crisis, vastgoedbubbel en krimp. De conjuncturele en structurele gevolgen hiervan – in de vorm van bezuinigingen, teruglopende investeringen, afstoten van (rijks)vastgoed, afbouw van restauratiesubsidies, enzovoort – vragen wederom om nieuwe methoden en instrumenten voor revitalisering en onderhandeling.

3.3 Stand van de kennis in de vectorbenadering

De op ontwikkeling en continuïteit gerichte vectorbenadering is vanwege de nog jonge ontstaansgeschiedenis nauwelijks geïnstitutionaliseerd. Een duidelijk kennislichaam is nog niet voorhanden. Verspreid in zowel de academische wereld als daarbuiten – in erfgoedorganisaties en ontwerp bureaus – wordt aan kennisvergaring gedaan. Deze is vooral gericht op het doorgronden van de ontwikkelingsgang van een specifiek gebied, liefst over een zeer lange periode, waarbij een zekere gevoeligheid aan de dag wordt gelegd voor de cultuurpolitieke dimensie van

erfgoed en daarmee samenhangende identiteitskwesies. Historisch onderzoek moet in deze benadering leiden tot de ontdekking, de beschrijving en de grafische weergave van historische lijnen, in materieel, morfologisch of narratief opzicht. Vandaar dat veelal de metafoer van de 'biografie' wordt gebruikt: de beschrijving en analyse van een gebiedseigen ontwikkelingsgang, zoals afleidbaar uit allerlei bronnen (roerend en onroerend, materieel en immaterieel), met het doel goed voorbereid de volgende ontwikkelingsfase in te gaan. Als iets het onderzoek in deze benadering typeert, is het de integratie van kennis, zowel de ambitie van de interne integratie van de historische wetenschappen als de externe integratie met andere sectoren en beleidsvelden (in het bijzonder het cultuurbeleid). Alle soorten deelkennis, of ze nu afkomstig zijn van academisch geschoolde professionals of amateurs, zijn immers van belang voor het doorgronden van de rode draad (of de rode draden) in de geschiedenis van een gebied.

Niet alleen de wetenschappelijke kennis over de gebouwen of landschapselementen, maar ook de immateriële dimensies ervan worden in deze benadering relevant, zoals de *oral history* en de verhalen die over gebouwen en landschappen rondgaan. Zodoende kunnen kaders worden geconstrueerd die afzonderlijke monumenten plaatsen in een verhaal waar inwoners deel van uitmaken en zich mee kunnen identificeren. Dergelijke kaders drukken niet alleen het respect uit voor het verleden, de mensen en het leven in een gebied, maar bieden ook een venster op de toekomst, zodat een volgende stap in de ontwikkeling kan worden ingegaan. Planners, ontwerpers en historici stellen zich op als goed getrainde, geïnformeerde en kritische verhalenvertellers die zoeken naar de verbindende schakels tussen lange historische ontwikkelingen en lokale herinneringen, en eigentijdse ruimtelijke processen en betekenissen. In de onderzoeks-, plannings- en ontwerp praktijk worden de resultaten van dergelijk biografisch onderzoek vaak aangeduid als DNA, als ware de historische topografie onderworpen aan een genetische code die alleen door consciëntieuze analyse kan worden ontrafeld.

De opbouw van kennis en deskundigheid in de vectorbenadering is primair gericht op het ontwikkelen van concepten, methoden en instrumenten om het erfgoed als inspiratiebron te kunnen benutten voor gebiedsontwikkeling. Een bron die de totale planontwikkeling verrijkt, van betekenis voorziet en richting geeft. Attractie, verleiding, emotie en verbondenheid zijn daarbij onmisbaar. Het via moderne media communiceerbaar maken van cultuurhistorische kennis en het benutten van de emotionele binding met de geschiedenis vereisen een vorm van kennisproductie die in samenspraak met inwoners, ontwerpers, planners en ontwikkelaars wordt ontwikkeld. Het gaat daarbij om het creëren van een omgeving waarin mensen uit verschillende – ook niet-academische – werelden vormgeven aan wederzijdse relaties en betekenisgeving. Dat is een gezamenlijke zoektocht, waarbij partners (en de cultuurhistorische kennis die ze inbrengen) aan elkaar gelijkwaardig zijn. In verschillende experimentele praktijken zijn de afgelopen jaren ervaringen opgedaan met dergelijke onderzoekende gesprekken, daarbij geholpen door nieuwe toepassingen in informatie- en communicatietechnologie (visuele databanken, biografische internetsites, wiki-achtige sites, *crowdsourcing*, enzovoort). Een project waarbij de historische informatie van een gebied in een open en interactief planproces is verzameld, gekarteerd en gewaardeerd, is uitgevoerd in het landschap van de Drentse Aa. Historisch-geografen, landschapsarchitecten, natuur- en landschapsorganisaties en lokale bewoners hebben er samen gewerkt aan een landschapsbiografie en een – daarmee samenhangende – landschapsvisie.

De benadering van erfgoed als vector, dus als integraal richtinggevend element in de ruimtelijke ordening, is nog volop in ontwikkeling. Belangrijk daarin was onder meer het onderzoeksprogramma Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling (BBO), dat het biografieconcept operationaliseerde en in de praktijk bracht. In 2010 leidde BBO tot een belangrijke samenvattende publicatie.¹⁹ Met name in het geïntegreerde onderzoek van de archeologie en de historische geografie zijn hierin belangrijke stappen gezet, onder meer door een reeks van conceptu-

ele verkenningen en experimenten. De nadruk in BBO ligt daardoor vooral op het fundamentele kennisniveau.²⁰ In een stedelijke context heeft vooral de Cultuurimpuls Stedelijke Vernieuwing bijgedragen aan deze manier van denken. De Cultuurimpuls was verbonden aan de tweede periode van het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV) van het Rijk (2005-2009), en riep op tot 'culturele planologie'.²¹ Doelstelling was het verbinden van het fysiek-ruimtelijke beleid voor de stedelijke vernieuwing met het cultuurbeleid, en het beïnvloeden en inspireren van ruimtelijke processen door historische en nieuwe culturele kwaliteiten. Dat heeft geleid tot een reeks van (ontwerp)experimenten waarin cultuur en cultuurhistorie een richtinggevende rol speelden bij het groot onderhoud van de stad.

De vectorbenadering zet in op een meer gedifferentieerde culturele waardeproductie, waarbij niet enkel de cultuurhistorische of economische, maar ook (en vooral) de sociale gelaagdheid van erfgoed aan bod komt: de verschillende manieren waarop personen en groepen zich met plekken en ruimten identificeren en daar waarden en betekenis aan toekennen. Dat past in een tijd waarin naast overheden of marktpartijen, ook gebruikers zelf de ruimte krijgen om te investeren in de ruimtelijke ontwikkeling. De kennisontwikkeling op dit vlak staat feitelijk nog in de kinderschoenen. Niet alleen in de opbouw van een hanteerbaar conceptueel, methodologisch en instrumenteel stelsel van begrippen en werkwijzen, ook in de toepassing van deze benadering in de ruimtelijke ordening is nog veel kennis nodig. De vectorbenadering biedt kansen in een periode waarin de ruimtelijke ordening afscheid neemt van de grootschalige ontwikkelingsarrangementen en kiest voor meer organische, geleidelijke ontwikkelingsstrategieën. De maatschappelijke oriëntatie van de vectorbenadering creëert ruimte voor initiatief, draagvlak en participatie.

¹⁹ Bloemers, T., H. Kars & A. van der Valk (eds.) (2010). *The cultural landscape & heritage paradox; protection and development of the Dutch archaeological-historical landscape and its European dimension*. Amsterdam University Press, Amsterdam.

²⁰ Zie onder meer: K. Bosma en J. Kolen (red.), (2010). *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. Vantilt, Nijmegen.

²¹ Aarsen, A., T. de Boer, B. Colenbrander, A. Lengkeek & M. Lahr (red.) (2004). *Cultuur en stedelijke vernieuwing; denkboek voor de cultuurimpuls ISV*. Ministerie van OC&W / Ministerie van VROM, Den Haag, pp. 128-153.

Conclusies: de stand van de kennis

Verschillende zwaartepunten per benadering

Elke benaderingswijze heeft haar eigen zwaartepunt in de kennisopbouw. In de sectorbenadering is een enorm kennislichaam beschikbaar. Veel onderzoek is gericht op het *up-to-date* houden van deze kennis. Dat betekent dat de resultaten van historisch, planologisch en juridisch onderzoek in dit spoor traditioneel gericht zijn op het praktijkgericht ondersteunen van de erfgoedzorg, via de ontwikkeling van nieuwe instrumenten voor waardering, bewerking en beheer.

In de factorlijn is de afgelopen jaren op grote schaal ervaring opgedaan met projecten waarin erfgoed op verschillende abstractieniveaus een plek heeft gekregen in ruimtelijke plannen en ontwerpen, vooral in het Belvedereprogramma en de ruim vierhonderd voorbeeldprojecten die daarin zijn uitgevoerd. Er is uitgebreid geëxperimenteerd met de praktische inzetbaarheid van cultuurhistorische kennis bij ruimtelijke transformatieopgaven. De laatste jaren is ook ervaring opgedaan met leegstand en herbestemming (onder auspiciën van het Nationaal Programma Herbestemming). Tot nog toe heeft de casuïstiek echter de overhand gehad en ontbreekt een goed inzicht in sociaal-economische, politiek-bestuurlijke, geografische en cultuurpolitieke succes- en faalfactoren van een meer dynamisch en ontwikkelingsgericht erfgoedbeheer.

Het verlangen naar maatwerk domineert thans de praktijk van erfgoed en ruimte. Hoewel de erfgoedzorg alweer op de drempel staat van een volgende stap in haar kennisontwikkeling, die naar een vectorbenadering waarin de cultuurhistorie richtinggevend is voor de ruimtelijke ontwikkeling, is het grote aantal voorbeeldprojecten en *best practices* van daarvoor nog nauwelijks op een hoger niveau van geldigheid gebracht.

Weinig cross-overs tussen de drie benaderingen

De sector-, factor- en vectorbenadering hebben zich opeenvolgend in de tijd ontwikkeld. Ze bestaan naast elkaar, maar vooralsnog zonder al te veel interactie. Tot op zekere hoogte kennen ze een eigen vorm van wetenschapsbeoefening, elk met eigen communicatiekanalen en platforms voor kennisuitwisseling. Die is achtereenvolgens te omschrijven als disciplinair, multidisciplinair en transdisciplinair, waarbij afhankelijk van de complexiteit van de behoudsopgave en de betrokken partijen wordt samengewerkt tussen (wetenschappelijke) disciplines en tussen wetenschap en maatschappij.

Dit is geen exclusief Nederlands verschijnsel. Uit een recent artikel van Tim Winter²² bleek dat de twee belangrijkste internationale periodieken over cultureel erfgoed, het *International Journal of Heritage Studies* en het *Journal of Cultural Heritage*, elk een zelfstandig domein van wetenschapsproductie vertegenwoordigen: het eerste sociaal georiënteerd, het tweede technisch georiënteerd. Ze vertonen opvallend weinig overlap of kruisbestuiving en kennen elk een eigen lezerskring. Winter verbindt daar de conclusie aan dat er voor *cross-over*-onderzoek weliswaar de nodige diepgewortelde obstakels te overwinnen zijn, maar dat er wel een wereld mee te winnen valt. Het verbinden van verschillende typen onderzoek binnen de drie benaderingswijzen verdient ook in de Nederlandse onderzoekspraktijk de komende periode nadere aandacht.

Pragmatisch en nationaal georiënteerd karakter

Het overgrote deel van het Nederlandse erfgoedonderzoek kent een sterk pragmatisch karakter en een in hoofdzaak nationale reikwijdte. Ongetwijfeld hangt deze pragmatische onderzoekstraditie samen met de sterk dynami-

²² Winter, T. (2012). 'Clarifying the critical in critical heritage studies', *International Journal of Heritage Studies*, DOI:10.1080/13527258.2012.720997.

sche context van de (vaak als uniek geduide) Nederlandse ruimtelijke ordening in de afgelopen jaren en de diepgewortelde *moral geography*²³: het geloof onder de Nederlanders dat ze land en water naar hun hand kunnen zetten en daar ook toe verplicht zijn. Deze pragmatische aanpak van de erfgoedsector is, zoals Jan Kolen ooit opmerkte, echter ook naar binnen gekeerd en laat weinig ruimte voor een kritische, reflectieve en internationaal georiënteerde houding, waarbij de soms ongeproblematiseerde noties die

voorkomen in de hedendaagse erfgoedzorg ter discussie worden gesteld.²⁴ In het Angelsaksische onderzoek bijvoorbeeld is die nadrukkelijker aanwezig. Onder de noemer '*Critical Heritage Studies*'²⁵ bestaat daar veel meer aandacht voor de contextuele (politieke en culturele) dimensies van erfgoedzorg en daarmee samenhangende kwesties van macht, sociale in- en uitsluiting, multiculturaliteit, etc. Deze kwesties worden ook in een internationaal vergelijkende context bestudeerd.

²³ Schama, S. (1988). *The Embarrassment of Riches: an Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*. Random House, New York.

²⁴ Kolen, J. (2010). 'De nieuwe agenda voor erfgoed. Over de noodzaak van het politieke debat over de culturele waardeproductie in onze leefruimte'. In: R. Brons(red.), *Cultuur als confrontatie. De ruimtelijke agenda na Belvedere*. SFA, Rotterdam.

²⁵ Zie onder meer: Smith, L. (2006), *Uses of Heritage*. Routledge, Londen/New York.

4 Onderzoeksthema's erfgoed en ruimte

In het verlengde van de kennisontwikkeling die in hoofdstuk 3 is beschreven en de achtereenvolgende processen van institutionalisering, vermarkting en vermaatschappelijking die in hoofdstuk 2 naar voren kwamen, wordt in dit hoofdstuk verkend welke thema's thuishoren in een nationale onderzoeksagenda op het snijvlak van erfgoed en ruimte. We stellen een aantal samenhangende thema's voor, die zich lenen voor multidisciplinaire samenwerking, voor cross-overs tussen de sector-, factor- en vectorbenadering en voor onderzoek dat de pragmatiek overstijgt. Ze sluiten aan bij de internationale discussie over onroerend erfgoed, dus er kan ook internationaal en comparatief onderzoek naar worden verricht.

4.1 De kennismatrix voor erfgoed en ruimte

Om de beschikbare kennis op het snijvlak van erfgoed en ruimte systematisch te inventariseren, maken we gebruik van een zogenaamde kennismatrix (zie figuur 5). In de kolommen van deze matrix staat de erfgoedcyclus centraal. Deze cyclus van erfgoedvorming ontleen we aan de internationale literatuur over erfgoedmanagement.²⁶ Het onroerend erfgoed – in de vorm van gebouwen, complexen, landschappen, etc. – wordt immers steeds opnieuw gevormd, geselecteerd en geconstrueerd. Dit is een dynamisch proces waarin een aantal te onderscheiden stappen en/of fasen herkenbaar zijn, die we achtereenvolgens aanduiden als (1) zingeving, (2) waardering, (3) bewerking en (4) beheer.

1. **'Zingeving'** gaat over die zaken die samenhangen met de meer fundamentele wijze waarop het onroerend erfgoed wordt beschouwd en expliciet dan wel impliciet wordt toegeëigend door verschillende professionele partijen en groepen in de samenleving. Het gaat hier om het dynamische 'constructie- of duidingsproces' van erfgoed, waardoor een object, gebied of landschap een

toegevoegde, symbolische waarde verkrijgt die de louter praktische of economische betekenis overstijgt. Zodra een object wordt ontdekt als erfgoedwaardig, door professionals of maatschappelijk, vinden in de praktijk vaak allerlei verschuivingen plaats in betekenis en gebruik van datzelfde object.

2. **'Waardering'** wordt evenals 'zingeving' ruim opgevat. Aan erfgoed kunnen immers verschillende waarden (met bijbehorende waarderingsstelsels) worden toegekend, uiteenlopend van economisch-financieel tot sociaal en cultureel.²⁷ Het gaat bij 'waardering' om het cruciale proces van waardetoekenning en benutting in breedste zin van het woord. Immers, wat als waardevol wordt beschouwd, verdient het in de regel om (her)gebruikt, behouden of gekoesterd te worden. Wanneer men denkt dat iets geen waarde bezit, wordt het verwaarloosd, vernietigd of weggegooid.²⁸ Afval en erfgoed: het betreft in essentie een verschil in waardering.²⁹

3. **'Bewerking'** omvat die zaken die samenhangen met de letterlijke, dan wel figuurlijke transformatie van onroerend erfgoed. Het kan dan gaan om restauratieve ingrepen om verval tegen te gaan of om concrete ontwerp-ingrepen die het erfgoed geschikt maken voor nieuw gebruik en/of programma.

4. **'Beheer'** ten slotte draait om die handelingen die erop gericht zijn om (de conditie van) het onroerend erfgoed te onderhouden. Dat gebeurt onder meer via management, kwaliteitszorg en financieel beheer, maar ook op basis van planologische regimes die de erfgoedwaarden van een landschap beschermen en door de maatschappelijke kennis over het erfgoed op peil te houden (en daarmee het maatschappelijk draagvlak).

²⁶ Howard, P. en G. Ashworth (1999). *European Heritage. Planning and management*. Intellect, Exeter.

²⁷ Bazelmans, J. (2012). 'Erf-goed, waarde in meervoud', *Vitruvius* jrg 5, nr 20, pp. 14-20.

²⁸ Bazelmans, J. (2013). 'Waarde in meervoud, naar een nieuwe vormgeving van de waardering van erfgoed'. In: S. van Dommelen en C.-J. Pen, red. (2013). *Cultureel erfgoed op waarde geschat; economische waardering, verevening en erfgoedbeleid*. Platform 31/Vrije Universiteit/ Universiteit Twente, Den Haag.

²⁹ Rooijackers, G. (2005). 'De musealisering van het dagelijks leven. Cultureel erfgoed tussen bewaren en vergeten', in: R. van der Laarse (red.), *Erfgoed, identiteit en musealisering*. Het Spinhuis, Amsterdam.

In de rijen van de matrix staan drie beschouwingsniveaus centraal, die we achtereenvolgens typeren als (1) fundamenteel, (2) methodologisch en (3) instrumenteel. Het zijn drie verschillende vormen van wetenschappelijk onderzoek.

1. Bij **fundamenteel onderzoek** op het snijvlak van erfgoed en ruimte gaat het om theoretisch, interpretatief en/of exploratief onderzoek gericht op de grondslagen van bestaande erfgoedparadigma's, benaderingswijzen en/of werkwijzen.
2. Bij **methodologisch onderzoek** wordt binnen bestaande grenzen van een erfgoedtheorie gewerkt aan de ontwikkeling van bijvoorbeeld economische of econometrische methoden voor het valideren van erfgoed, of aan ontwerpconcepten voor hergebruik.
3. **Instrumenteel onderzoek** ten slotte is onderzoek dat zich richt op de ontwikkeling, het standaardiseren of valideren van instrumentarium voor de praktijk van erfgoedbehoud en -ontwikkeling. Denk bijvoorbeeld aan het ontwerp van een toetsingskader of checklist voor het klimaatbestendig maken van bouwkundig erfgoed of een handleiding voor herbestemming van industrieel erfgoed.

Opvallend, maar niet verrassend, is dat in recent onderzoek het zwaartepunt per benaderingswijze anders ligt. Het onderzoek in de sector-

benadering bevindt zich grotendeels op instrumenteel niveau, mede vanwege de grote hoeveelheid beschikbare (maar soms verouderende) kennis op het methodologische en fundamentele niveau. Onderzoek in de factorbenadering is naast instrumenteel, ook gericht op methodologisch niveau. Op het fundamentele niveau liggen nog lacunes. Binnen de vectorbenadering vindt het meeste wetenschappelijke onderzoek plaats op fundamenteel niveau en moeten de beslissende stappen naar het methodologisch en instrumenteel niveau nog worden gezet. Maar ook dit overwegend fundamentele vectoronderzoek, gebaseerd op een geconstrueerd, gelaagd en dynamisch erfgoedbegrip, is georiënteerd op de Nederlandse planologische praktijk van nut-en-noodzaak en daardoor functioneel van karakter.

Wij kunnen de kennisbehoefte van de komende periode samenvatten in één centraal begrip per cel van de erfgoedmatrix. Hierin klinkt nadrukkelijk het proces door van vermaatschappelijking en de daaraan verbonden vectorbenadering, met de consequenties daarvan voor het eigenaarschap van erfgoed, de herbestemmingsopgave en de diversiteit aan waarden die op de voorgrond komen. De opkomst van de factorbenadering en de vermarkting leidde tot vergelijkbare vragen, die echter nog niet allemaal afdoende beantwoord zijn en in de nieuwe realiteit van krimp of stagnerende groei deels ook om nieuwe antwoorden vragen. Maar ook het onderhoud van de sector kennis blijft aandacht vragen.

	ZINGEVING	WAARDERING	BEWERKING	BEHEER
FUNDAMENTEEL (theoretisch niveau)	representatie	differentiatie	legitimatie	reïntegratie
METHODOLOGISCH (strategisch niveau)	cocreatie	valorisatie	transformatie	coalitie
INSTRUMENTEEL (operationeel niveau)	adoptie	formalisatie	kwalificatie	zelforganisatie

Figuur 5
Overzicht onderzoeksthema's

4.2 ZINGEVING

De zin- en betekenisgeving van onroerend erfgoed bij personen en groepen is, mede als gevolg van verschuivingen in de verhouding tussen overheid en samenleving en de veranderde bevolkingsamenstelling, aan verandering onderhevig. Dit leidt tot inzicht in dynamische processen die bepalend zijn voor wat mensen als erfgoed ervaren, hoe ze zich dat erfgoed toe-eigenen en, in het verlengde hiervan, welke alternatieve strategieën voor erfgoedbeheer zich aandienen. Opgaven over de zingeving van de erfgoedzorg gaan achtereenvolgens over de maatschappelijke en culturele betekenis ervan in een steeds pluriformer wordende samenleving (het fundamentele niveau), processen van burgerbetrokkenheid en identiteit (het methodologische niveau) en de veranderde verantwoordelijkheidsverdeling tussen publiek en privaats (het operationele niveau).

FUNDAMENTEEL: Representatie

De evolutie in de erfgoedzorg van alleen een sectorbenadering naar een factor- en een vectorbenadering komt voort uit fundamentele verschuivingen op het gebied van zin- en betekenisgeving. De beleving van het verleden is in zekere zin persoonlijker geworden, dat wil zeggen minder collectief en 'anoniem'. Met de geleidelijke erosie van natiestaten is vrijwel alles potentieel materiaal geworden voor de historische ervaring. Deze verschuiving brengt nieuwe uitdagingen met zich mee voor de geformaliseerde en geïnstitutionaliseerde erfgoedzorg. Waar de erfgoedzorg traditioneel gericht is op canonvorming vanuit een nationaal cultureel perspectief, is vandaag sprake van een meervoudigheid aan zin- en betekenisgeving. Door de meervoudigheid aan ideeën, waardering, kennis, waarden en normen binnen de maatschappij is de vraag hoe we het onroerend erfgoed willen representeren altijd verbonden met de vraag wiens erfgoed moet worden gerepresenteerd. In hoeverre representeren de huidige rijksmonumenten en beschermde gezichten verschillende groepen in de Nederlandse samenleving? Welke tekens van het verleden willen we behouden in

een wereld van (toenemende) verschillen en culturele contrasten? De betekenis die beleidsmatig en wetenschappelijk aan het erfgoed wordt toegekend en op grond waarvan selectie voor behoud plaatsvindt, komt lang niet altijd overeen met de betekenis die er maatschappelijk aan wordt gehecht.

In de praktijk wordt de behoefte aan bredere maatschappelijke representatie en betekenis volop onderkend. Binnen afzonderlijke projecten wordt doelbewust de dialoog met burgers en ondernemers gezocht. Maar het wetenschappelijk inzicht in wat hen drijft is nog maar beperkt. Er is nauwelijks kennis van hoe het erfgoed in de samenleving ontstaat, wordt geconstrueerd en wordt beleefd. Daardoor ontbreekt ook de kritische reflectie daarop. Er zijn bijvoorbeeld nauwelijks onderzoeksgegevens beschikbaar over de manier waarop de diversiteit aan culturele achtergronden en interesses doorwerken in de betekenis die verschillende groepen aan het erfgoed verbinden. Hier wreekt zich de pragmatische traditie in het Nederlandse erfgoedonderzoek. Deze waarneming leidt tot de volgende vraag:

Welk belang hechten verschillende culturele groepen aan welk erfgoed, welke betekenissen en herinneringen koppelen ze aan plekken in het landschap en het stedelijk gebied en hoe verhouden deze zich tot de traditionele criteria van monumentenzorg? Hoe kan de dialoog tussen de monumentenzorg en de pluriforme samenleving worden bevorderd?

METHODOLOGISCH: Cocreatie

Parallel aan de toegenomen verschillen in zin- en betekenisgeving van erfgoed, wordt het primaat van de officiële erfgoedinstituties de laatste jaren uitgedaagd door initiatieven van onderop. De trend naar een steeds verder toenemende burgerparticipatie, uitmondend in cocreatie, doet zich ook in de erfgoedwereld gelden. De actieve, materiële toe-eigening van

delen van de Atlantikwall, de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam door min of meer georganiseerde liefhebbers van militaire monumenten is er een voorbeeld van, net als de redding en beheerste herontwikkeling van de Wagenwerkplaats van de NS in Amersfoort door omwonenden, het actieve herstel van wandelpaden en beplantingen langs kavel- en perceelgrenzen in de Ooijpolder bij Nijmegen en de introductie van een historisch verantwoord kleurenpalet voor de binnenstadgevels in Dordrecht. Al deze initiatieven zijn afkomstig van non-gouvernementele stichtingen, verenigingen en individuen, en hebben een grote invloed op het beheer en de beleving van de historische leefomgeving. Professionals hebben daarbij lang niet altijd meer het voortouw.

De kennis om succesvol op deze ontwikkeling in te spelen, is nog niet op een algemeen geldend niveau gebracht. Daardoor is ook de bijpassende werkwijze en rolopvatting voor erfgoeddeskundigen, planners en ontwerpers nog onvoldoende uitgekristalliseerd. Hoe kan meer recht worden gedaan aan burgerinitiatieven om de ruimtelijke kwaliteit van gebieden te versterken en wat betekent dat voor de waardebeoordeling van erfgoed? Door de opkomst van de netwerkmaatschappij en veranderingen in bestuurlijk (van *government* naar *governance*) verschuift het systeem van waardetoekenning: het wordt object van discussie en consensusvorming tussen samenwerkende partijen. Hoe is een dergelijk, gezamenlijk proces van waardetoekenning te organiseren? En hoe gaan we om met situaties waarin burgers zich nadrukkelijker manifesteren in het kennisdomein van de erfgoedzorg en daarbij in conflict komen met particuliere belangen of de traditionele monumentenzorg? Zijn verschillende manieren van zin- en betekenisgeving en waardetoekenning wederzijds uitsluitend, of liggen er aanknopingspunten tot het formuleren van breed gedeelde, gemeenschappelijke waarden? Er is nog nauwelijks kennis van de wijze waarop burgers zichzelf organiseren als het gaat om erfgoedbehoud. Evenmin is zicht op de bestuurkundige problemen van aansturing en verantwoording in een context van cocreatie en coproductie van cultuurhistorisch beleid. Er is

nog weinig vooruitgang geboekt met de ontwikkeling van bestuurlijke organisatievormen voor de modernisering van de monumentenzorg, terwijl daar wel behoefte aan is. Er is kortom onderzoek nodig naar de vraag:

Welke kansen en risico's zijn verbonden aan een erfgoedstelsel dat meer ruimte biedt aan cocreatie en burgerparticipatie, en hoe kan een meer pluralistische erfgoedzorg bestuurlijk worden vormgegeven?

INSTRUMENTEEL: Adoptie

Door de jaren heen, ook in de periode dat de overheid het erfgoedbeheer naar zich toe trok, bleef een groot deel van de monumenten in privaat bezit. Eigenaars hielden het in redelijke staat en gaven het door aan het nageslacht, daarbij steeds vaker geholpen door tegemoetkomingen in de kosten voor onderhoud en restauratie. Die tegemoetkomingen – in de vorm van subsidies – zijn in de loop van de tijd uitgegroeid tot een structureel subsidiebeleid. De terugtrekkende overheid maakt de vraag naar de reikwijdte van en verhouding tussen de publieke en private instrumenten in erfgoedbeheer opnieuw relevant.

De veranderde verhouding tussen publiek en privaat roept allerlei vragen op naar de inzet van het erfgoedinstrumentarium. Kan de rijksoverheid zich zomaar onttrekken aan een deel van haar taak? Of heeft zij zich in het verleden misschien te veel bemoeid met het cultureel erfgoed waardoor sprake was van *over-stretching*? Hoe moeten we de verhouding tussen de huidige voorraad rijksmonumenten en de beschikbare subsidies kwalificeren? Is het erfgoedbeleid financieel gezond of niet? Wat is de bereidheid van private partijen om onderdelen van het nationaal erfgoed te adopteren? In het verlengde van deze vragen moeten we meer te weten komen van het (financieel) draagvlak voor behoud van erfgoed als het om meer gaat dan consumptie, oftewel het genieten en beleven.

Wat is het absorberend vermogen van de (huidige en toekomstige) markt als het gaat om het vele vrijkomende en leegstaande erfgoed? Onderzoek moet uitwijzen hoe groot het private draagvlak is als ook de (re)productie aan de orde wordt gesteld, oftewel de investeringskant, nu de publieke middelen daarvoor slinken. Hoe groot is de daadwerkelijke belangstelling voor initiatief en participatie bij niet-traditionele erfgoedzorgers en wat betekent dat voor de institutionele en financiële kaders en regels? Zijn de bestaande voorbeelden van adoptie van monumenten door (collectieven van) particulieren, investeerders en ondernemers te typeren als incidenten, of kan de overheid er structureel op vertrouwen? Het centrale onderzoeksthema gaat over 'adoptie':

Welke kansen en risico's zijn verbonden aan een meer privaat beheerde - en gefinancierde erfgoedzorg die het investeringsvermogen van maatschappelijke partijen benut voor restauratie, onderhoud en herbesteding? Welke (financiële) arrangementen zijn denkbaar om het particulier initiatief en particuliere investeringen te stimuleren?

4.3 WAARDERING

Opgaven over de waardering van erfgoed gaan over de meervoudige waardebeoordeling en -vermeerdering (het fundamentele niveau), processen en technieken van valorisatie en evaluatie (het methodologische niveau) en de wijze waarop erfgoedwaarden worden betrokken in beleidsmatige afwegingen, via onder meer milieueffectrapportages, maatschappelijke kosten-batenanalyses en bestemmingsplannen (het operationele niveau).

FUNDAMENTEEL: Differentiatie

In de sectorbenadering is de waarde van erfgoed vooral – zo niet exclusief – de cultuurhistorische waarde zoals die is vastgesteld door experts. Dat waardebegrip is nog steeds relevant, maar het is in de factor- en vectorbenadering niet meer het enige wat telt. Erfgoed dat functioneert in de samenleving en daarbinnen een bron van inspiratie vormt, heeft waarde die niet noodzakelijkerwijs samenvalt met de waarden die professionele historici toekennen. Dat betekent dat het begrip 'erfgoedwaarde' toe is aan een grondige revisie. In de factorbenadering gaat het vooral om het vaststellen van de meerwaarde van erfgoed bij de project- en gebiedsontwikkeling. De waarde kan dan voortkomen uit de kansen op synergie met andere sectoren, bijvoorbeeld de economie, de waterhuishouding of de volkshuisvesting. In de vectorbenadering is de vraagstelling nog breder en gaat het bijvoorbeeld om onderzoek naar de wijze waarop landschapsbiografische kennis kan worden ingevlochten in ruimtelijke planprocessen. In deze laatste twee benaderingen krijgt de maatschappelijke appreciatie een autonome betekenis, naast de wetenschappelijke waardering. Dankzij deze maatschappelijke appreciatie krijgt het erfgoed ook een economische of emotionele betekenis, die echter voor verschillende groepen sterk uiteen kan lopen.

De revisie van het waardebegrip hangt dus nauw samen met de vermarkting van het erfgoed die sinds de jaren tachtig en negentig optreedt en met het meer recente proces van vermaatschappelijking. Fundamenteel onderzoek naar de

maatschappelijke waardebeoordeling en -vermeerdering heeft echter nog onvoldoende plaats gevonden. Aan welke eigenschappen ontleent een object of structuur de kwaliteit die de wens doet ontstaan om het te behouden? De centrale vraagstelling is die naar differentiatie:

Op welke wijze vormen maatschappelijke erfgoedwaarden zich, en wat is hun verhouding tot de traditionele waarden van de monumentenzorg en de waarde-stelsels in de sector-, factor- en vector-benadering?

METHODOLOGISCH: Valorisatie

De sectorbenadering kent een lange traditie van waardebeoordeling, die zich slechts nog op nuances ontwikkelt. De economische waardebeoordeling van erfgoed is nog niet zover. Hoe stellen we de financieel-economische waarde van erfgoed vast? En welke ontwikkelingskansen levert dat op? Hedonische prijsanalyses (waarbij de betalingsbereidheid voor een niet-verhandelbaar goed wordt afgeleid van de invloed op waarden van wel verhandelbare goederen) tonen aan dat monumenten gewaardeerd worden. Door gebruik te maken van locatiekeuze-modellen kan worden vastgesteld dat de aanwezigheid van een historische binnenstad een gemeente – en ook de buurgemeenten – aantrekkelijker maakt als woonlocatie. Ook vergroot de aanwezigheid van erfgoed de kans dat een plaats als bestemming voor een binnenlandse vakantie of een dagtocht wordt gekozen.

Uit recent onderzoek aan de VU³⁰ en Universiteit Twente blijkt dat erfgoed een waardevermeerderend effect heeft op de omgeving en dus ook op vastgoed. Het lijkt er echter niet op dat waardetijging groot genoeg is voor investeringen in de omgeving en daarmee in de economische versterking van een gebied. Toch lijkt het zinvol om na te denken over manieren waarop herontwikkeling en onderhoud van monumenten ingezet kunnen worden om ook de omgeving een impuls te geven. We weten bijvoorbeeld nog te weinig

over de rol die erfgoed kan hebben in het vlottrekken van vastgelopen gebiedsontwikkelingen.

Onderzoek is nodig, gericht op de ontwikkeling van een nieuw model van economische waardering, waarin een balans wordt gevonden tussen renderende en niet-renderende eigenschappen en potenties. Het lijkt met name van belang om op zoek te gaan naar methoden die het waarderingsonderzoek dichterbij de beleidspraktijk brengen. Kunnen investeringen in erfgoed helpen om het verval van een buurt tegen te gaan en een neerwaartse spiraal te doorbreken? Methodologische onderzoeksthema's spitsen zich dus toe op de valorisatie van economische waarden. De centrale onderzoeksvraag voor de komende periode is:

Wat zijn de onderliggende mechanismen van economische waardevermeerdering door erfgoed en hoe kunnen we het causale effect van erfgoed op de economische ontwikkeling beter meten?

INSTRUMENTEEL: Formalisatie

Dankzij de modernisering van de monumentenzorg moeten bestemmingsplannen tegenwoordig mede worden gebaseerd op een integrale cultuurhistorische analyse. Dat roept vragen op over de vergelijkbaarheid van de verschillende invalshoeken die bij zo'n analyse aan de orde zijn. De analyse zou in de meeste gevallen idealiter een archeologische, historisch-geografische en architectuurhistorische (inclusief stedenbouwkundige en landschapsarchitectonische) dimensie moeten omvatten en zou op enigerlei wijze richtinggevend moeten zijn voor de te nemen ruimtelijke besluiten. Dat vergt twee verdiepingsslagen: ontwikkeling van modellen voor de integratie van de historische disciplines (theoretisch) en operationalisering van de uitkomsten van historische analyse naar ruimtelijke planvorming en vormgeving, gegeven de verbreding van het waardebegrip (praktisch). De waardebeoordeling van het erfgoed, in zowel historische, maatschappelijke als economische

³⁰ Een voorbeeld is het proefschrift van Mark van Duijn: *Location choice, cultural heritage and house prices*. VU Amsterdam, te verschijnen.

zin, is ook onderdeel van milieueffectrapportages en maatschappelijke kosten-batenanalyses. De vorm van waardebeoordeling die hierin wordt toegepast, moet zich lenen voor een afweging met andersoortige belangen. Op instrumenteel niveau is hier al de nodige ervaring mee opgedaan, maar er is behoefte aan meer en betere verbinding met bestaande kennis op het fundamentele en methodologische vlak. Veelal blijven zulke studies op het instrumentele niveau beperkt tot het vergelijken van enkele vooraf bepaalde alternatieven. Het is van belang het perspectief te verbreden naar de vraag hoe de erfgoedkwaliteit optimaal benut kan worden. Impliciet is de vraag naar formalisatie van de erfgoedwaarden niet alleen een vraag naar de vergelijkbaarheid met andersoortige belangen, maar ook een vraag naar de toepasselijkheid, de combineerbaarheid en de vergelijkbaarheid van de waarden die bij de drie onderscheiden erfgoedbenaderingen horen. Erfgoedwaarden kunnen elkaar beconcurreren. Wanneer zijn historische waarden doorslaggevend, wanneer economische waarden en wanneer maatschappelijke waarden? Op het instrumentele niveau is de vraag naar waardering momenteel vooral deze:

Hoe kunnen erfgoedwaarden vanuit de onderscheiden drie benaderingen een geëigende en evenwichtige plek krijgen in formele beleidsdocumenten zoals bestemmingsplannen, milieueffectrapportages en maatschappelijke kosten-batenanalyses, en hoe kunnen de verschillende erfgoedwaarden worden vergeleken?

4.4 BEWERKING

Van oudsher vormden materieel onderhoud en beeldherstel het professionele en morele kompas van de restauratiearchitect. Ook in de context van beschermde stads- en dorpsgezichten en van de landschapsbescherming was het repertoire van de ruimtelijk ontwerper bescheiden van expressie. De factor- en vectorbenadering van erfgoed zetten de monumenten echter 'in beweging'. Nieuwe bestemmingen, een vernieuwde omgeving, een uitbreiding of gedeeltelijke sloop, ze roepen de vraag op welke verandering het historisch object, het ensemble of het patroon mag en kan ondergaan. Daar hoort ook een ander vocabulaire bij, andere principes, mogelijk zelfs een andere ethiek.³¹ Opgaven over de bewerking van erfgoed gaan dus over de legitimiteit van erfgoedtransformatie (het fundamentele niveau), de ontwikkeling van nieuwe ontwerpconcepten (het methodologische niveau) en de oordeelsvorming bij erfgoedinterventies (het operationele niveau).

FUNDAMENTEEL: Legitimatie

In de traditionele monumentenzorg bestaat grote terughoudendheid om interventies en transformaties door te voeren. Alle sectorinstrumenten, internationaal en nationaal, zijn gericht op historische integriteit en authenticiteit: het duurzaam voortbestaan van een (gekozen) historisch beeld, liefst in combinatie met de oorspronkelijke (vaak gelaagde) materialiteit. De ambitie om op een meer dynamische wijze om te gaan met het onroerende erfgoed heeft de discussie op gang gebracht over de toelaatbaarheid van fysieke aanpassing en programmatische actualisering. Erfgoed beschouwd als factor of vector in de ruimtelijke ontwikkeling, vraagt om een ruimer palet van ruimtelijke bewerking dan zijn benadering als sector. Het vaak beproefde morfologisch contrast als stijlmiddel van de naoorlogse ontwerpers maakt plaats voor een genuanceerder, veelzijdiger verband tussen heden en verleden, of zelfs vormen van architectonische analogie waarbij de relatie tussen verleden, heden en toekomst geleidelijk verloopt.

³¹ De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is een zoektocht hiernaar gestart, onder de noemer 'interventie-ethiek'.

Een rijker repertoire wordt ook bevorderd door de erfgoedcategorïeën die traditioneel niet zo snel in aanmerking kwamen voor herbesteding en herontwerp maar die nu grote aandacht vragen: gevangenissen, fabrieken, kerken en kloosters, militaire complexen.

De actuele oogst van erfgoedbewerkingen in Nederland laat zien dat er geen richtinggevend stilistisch concept voor herontwerp meer bestaat. De meeste ontwerpers benaderen de opgaven nogal opportunistisch en hanteren een collagistische manier van werken; ze selecteren speels en intuïtief diverse historische bronnen en brengen van geval tot geval verschillende fysieke informatiedragers opnieuw in roulatie. Erfgoedontwerp lijkt daardoor uiteen te vallen in sterk persoonlijk gekleurde statements over geschiedenis en stijl.

Uit onderzoek is duidelijk geworden dat de bewerking van erfgoed plaatsvindt op verschillende abstractieniveaus: het fysieke of materiële, het stilistische of morfologische en het narratieve of semantische niveau. Deze beschouwingsniveaus en de wijze waarop ze in het herontwerp met elkaar in verband worden gebracht bepalen de dimensies van het nieuwe speelveld van de erfgoedontwerpers. Willen erfgoedontwerpers dat speelveld gewetensvol kunnen betreden dan moeten historici en ontwerpers zich verdiepen in de vraag:

Wat bepaalt en hoe bepalen we – tegen de achtergrond van het sterk verbrede en op drift geraakte erfgoedbegrip – de nieuwe samenhang tussen tijd, plaats, materiaal, vorm en betekenis?

METHODOLOGISCH: Transformatie

Ontwerpinterventies gericht op restauratie of herstel van een monument of een historisch gezicht zijn aan de orde van de dag, hoewel niet altijd onomstreden. Erfgoedbeheerders die wat explicieter toenadering zoeken tot de samenleving en een meer contextuele benadering willen

hanteren, plaatsen hun object of hun ensemble direct in een breder panorama van ruimtelijke vraagstukken, belanghebbenden en instrumenten.

Om het erfgoed in deze maatschappelijke en ruimtelijke dynamiek een rol en positie te geven, zijn nieuwe ontwerpbenaderingen nodig. In de factorbenadering wordt erfgoed deel van een groter project of initiatief en daardoor onderhevig aan onderhandeling, uitruil, gedeeltelijke sloop of verplaatsing. In die context zal de ontwerper dus in staat moeten zijn in verschillende oplossingen te denken en de relevante cultuurhistorische effecten van zijn planalternatieven te verdedigen. Dat verhoudt zich spannend tot het canonieke ontwerp repertoire van de restauratie-architect of de landschapsbeschermer, dat draait om ideaaltypisch handelen. Als het erfgoed (uit een bepaald tijdvak) in materiële zin ondergeschikt wordt gemaakt aan het grotere verhaal van een lokale, regionale of nationale geschiedenis, en dus zijn fysieke relevantie in zekere zin verliest, dan wordt het ruimtelijk ontwerp een welhaast therapeutische aangelegenheid. Zijn ontwerpers in staat collectief geheugenverlies te compenseren? Welke materiële bewerkingen ondersteunen de immateriële aspecten van het erfgoed? Hoe laat een landschapsbiografie zich in het veld samenvatten? Tegen deze achtergrond stellen we de onderzoeksvraag:

Welke gevolgen heeft de maatschappelijke verbreding en de toenemende ruimtelijke betekenis van cultureel erfgoed voor de aard en de schaal van de transformatie?

INSTRUMENTEEL: Kwalificatie

De discussie over de grenzen van toelaatbare bewerking van erfgoed is ingewikkeld en verloopt meestal onbevredigend, vanwege de onuitsproken posities die partijen en individuen innemen op punten als hun historische belangstelling, stilistische voorkeuren en vertrouwen in de actuele cultuur. Zelden maken ontwerpers hun motieven expliciet en zelden weet een opdrachtgever

duidelijk te maken aan welke ruimtelijke eigenschappen zijn opgeknapte historische eigendom moet voldoen. Deze periode van decentralisatie en deregulering, waarin meer dan voorheen gerekend wordt op particulier opdrachtgeverschap of vormen van cocreatie, roept nieuwe vragen op over de wijze van kwaliteitsborging. Enerzijds is er een maatschappelijke en bestuurlijke behoefte om meer vrij te laten, anderzijds neemt de behoefte aan een zorgvuldige omgang met het erfgoed toe. Het is zaak de ontwerpbeslissingen en de oordeelsvorming over het beoogde resultaat, bijvoorbeeld door supervisors, kwaliteits-teams of monumenten- en welstandscommissies, verifieerbaar te maken (wat iets anders is dan objectiveerbaar) en de meerwaarde voor de ruimtelijke ontwikkeling aantoonbaar. De centrale vraag op het punt van 'kwalificatie' is:

Op basis van welke criteria en parameters en door wie wordt de kwaliteit van het herontwerp van erfgoed beoordeeld?

4.5 BEHEER

Onderzoeksthema's over het beheer van erfgoed gaan op fundamenteel niveau over de toekomst van het concrete erfgoed, met als belangrijke thema's de balans tussen permanentie/continuïteit en verandering. Op methodologisch niveau zijn vooral de voorwaarden voor herbestemming en hergebruik aan de orde. Op het instrumentele (operationele) niveau is in de eerste plaats onderzoek wenselijk naar de invulling van een dynamisch erfgoedbeheer.

FUNDAMENTEEL: Reïntegratie

Op het fundamentele niveau staan, wat betreft het beheer, begrippen centraal als authenticiteit, continuïteit en verandering. Onder invloed van de financiële crisis vervaagt het onderscheid tussen een fase van ontwikkeling en een daarop volgende fase van beheer. Afgebakende projecten van gebiedsontwikkeling worden langlopende processen van gebiedsexploitatie³², waarbij de investeringen geleidelijk en opeenvolgend plaatsvinden, zodra zich een kans aandient en de risico's te overzien zijn. Tijdelijk beheer, juist ook van objecten met erfgoedwaarde, kan een stimulerende rol hebben in zo'n proces. Door tijdelijk gebruik en herbestemming kan erfgoed bijdragen aan de continuïteit in de gebiedsexploitatie.

Hoewel erfgoedobjecten juist door hun authenticiteit steun bieden aan het collectieve geheugen, is een situatie waarin al het erfgoed is losgemaakt uit de dynamiek van de omgeving (de beschermende sectorbenadering) niet meer te verenigen met de enorme hoeveelheid en de maatschappelijke behoefte aan transformatie en hergebruik. Om te kunnen voortbestaan moet erfgoed voortdurend worden aangepast aan nieuwe functies en worden 'gereïntegreerd' in zijn omgeving. De factorbenadering zet in op de voorwaarden waaronder die reïntegratie kan plaatsvinden. Met het relict als autonome herinering, die geen directe relatie meer onderhoudt met het ruimtegebruik eromheen, wordt lang niet altijd meer genoeg genomen, zeker niet door professionals. Herbestemming en revitali-

³² Peek, G.J. m.m.v. Y. van Remmen (2012). *Investeren in gebiedsontwikkeling nieuwe stijl, handreikingen voor samenwerking en verdienmodellen*. Ministerie van Infrastructuur en Milieu, Den Haag.

sering zijn de bijbehorende uitdagingen. Dat brengt met zich mee dat steeds meer waarde wordt gehecht aan contextuele dimensies van erfgoed: de positie en verankering van het object in een groter gebied en, zeker als de stap naar een vectorbenadering wordt gezet, ook in een breder temporeel perspectief. Erfgoedonderzoekers mogen zich uitgedaagd voelen om op zoek gaan naar antwoorden op de vraag:

Hoe kan een balans worden bepaald en bereikt tussen inertie, continuïteit en adaptatie, in het licht van de drie erfgoedbenaderingen sector, factor en vector?

METHODOLOGISCH: Coalitie

De leegstand in Nederland neemt toe. Kantoren, winkels, maar ook karakteristieke gebouwen zoals kerken en fabrieken komen vrij. Daarmee neemt ook de behoefte aan herbesteding toe. Maar in de praktijk blijkt herbesteding vaak een gecompliceerd proces, met verscheidene partijen die alle hun eigen doelstellingen hebben. Vaak is het een proces van *trial and error*. Daarbij spelen vragen rond de cultuurhistorische context: de relatie tussen aard, plaats en gebruik van het object kan bij herbesteding verstoord raken. Er spelen vragen over de actuele ruimtelijke context, die tot maatschappelijke, economische en juridische normen en voorkeuren leidt. En er spelen vragen rond eigendom, de rechten en plichten van de feitelijke eigenaar en het mentale eigenaarschap van de bewoners in de omgeving, die vaak een sterke verwantschap voelen met karakteristieke gebouwen. Afzonderlijke projecten vragen vaak om maatwerk, gespecialiseerde kennis en coalitievorming. De overheid zal een rol moeten kiezen die het historisch en maatschappelijk belang van het erfgoed afdoende borgt. Als er een goede samenwerking op gang komt, blijkt vaak een economisch en maatschappelijk aantrekkelijke herbesteding gerealiseerd te kunnen worden en kan het erfgoed een zinvolle plaats krijgen in de maatschappij van vandaag.

In de praktijk zal het de komende jaren echter onmogelijk zijn om voor al het vrijkomende vastgoed – zelfs voor het vastgoed met erfgoedwaarde – een duurzame herbesteding te vinden. Sloop is een optie om het overschot aan vierkante meters te verminderen en de mogelijkheden voor herbesteding van resterend vastgoed te vergroten, maar de stap naar afbraak van gebouwen met erfgoedwaarde is een grote. Tussen duurzaam herbesteden en sloop bevindt zich echter een heel scala aan strategieën, die nog weinig systematisch onderzocht zijn. Daaronder vallen bijvoorbeeld al dan niet omkeerbaar geleidelijk verval (ruïnevorming) en vormen van tijdelijk gebruik. ‘Zacht hergebruik’ zonder grote investeringen kan verschillende vormen aannemen: kraak of antikraak, opslag (denk aan caravans in boerenschuren), goedkope supermarkten, etc. Dergelijke gebruiksvormen ‘in afwachting van betere tijden’ betekenen in feite uitstel van een definitieve beslissing over sloop of herontwikkeling. Onderzoek kan nodig zijn om de kaders voor herbesteding te definiëren, de synergie tussen erfgoed en mogelijke nieuwe bestemmingen aan het licht brengen of een logische opvolging van activiteiten te suggereren:

Hoe kan het proces van herbesteding in al zijn dimensies worden verbeterd en gestroomlijnd?

INSTRUMENTEEL: Zelforganisatie

Het Belvedereprogramma heeft aangetoond dat erfgoed een gezichtsbepalende factor in het landschap en de stad is, die ook in een hedendaagse context kan worden benut. Dat geldt niet voor alle erfgoed in dezelfde mate en het roept de vraag op of de overheid haar schaarser wordende middelen vooral moet inzetten op datgene wat in de huidige maatschappij nog (gedeeltelijk) rendabel kan worden gemaakt, op het erfgoed dat de grootste historische of maatschappelijke vertegenwoordigt, of op behoud van datgene wat verloren gaat als het geen volledige ondersteuning krijgt. De terugtrekkende overheid wordt zichtbaar in de voorge-

nomen verkoop van 34 rijksmonumenten en de daarop volgende ideeën om een nieuwe Nationale Monumentenorganisatie op te richten, waarin een aantal professionele erfgoedbeheerders samenwerkt. In hoeverre en in welke gevallen kan de overheid vertrouwen op zelforganisatie bij deze professionele beheerders en bij particulieren? Heeft de overheid een taak in het ondersteunen van de exploitatie van herbestemd erfgoed, en tot op welke hoogte?

Meer in het algemeen speelt de vraag naar de effectiviteit van de ingezette financiële en andere instrumenten van het publieke erfgoedbeheer. Subsidies zijn niet noodzakelijkerwijs effectief als er veel belangstelling voor is. Ze kunnen

private uitgaven verdringen, of het doel missen waarvoor ze in het leven waren geroepen. En wat betekent een afnemend financieel instrumentarium voor de rol van de erfgoedzorg? Moet deze steeds meer leunen op 'makelen en schakelen' in plaats van subsidiëren, verordenen en bestemmen? Erfgoed- en andere onderzoekers kunnen zich vastbijten in de vraag:

Wat is de effectiviteit van de verschillende beleidsinstrumenten in het erfgoedbeheer, hoe verhouden deze zich tot de trend naar zelforganisatie en hoe komt de overheid tot prioriteiten in de inzet?

Zowel de geïnstitutionaliseerde erfgoedzorg als de ruimtelijke ordening wordt geconfronteerd met nieuwe, maatschappelijke en beleidsmatige ontwikkelingen. Deze actuele ontwikkelingen stellen gangbare benaderingswijzen, werkwijzen en praktijken op de proef. Ze brengen dwingende urgenties aan in de onderzoeksvragen die we in het vorige hoofdstuk formuleerden. Het gaat om zes overkoepelende programmalijnen die vragen om cross-over onderzoek: tussen disciplines binnen en buiten het erfgoeddomein en tussen de verschillende erfgoedbenaderingen, met raakvlakken met verschillende onderzoeksniveaus en fases in de erfgoedbeheercyclus.

Juist op het moment dat de erfgoedzorg is geïntegreerd in de ruimtelijke ordening, wijzigen de omstandigheden en verandert het speelveld. Het zal niemand zijn ontgaan: de ruimtelijke ontwikkeling, waar de nieuwe erfgoedzorg haar pijlen op richt, is in een diepe crisis geraakt. Een ruimtelijke ordening in transitie brengt voor de erfgoedsector nieuwe vraagstukken en dilemma's met zich mee. In vergelijking met het in bestuurlijk, economisch en cultureel opzicht overvloedige 'Belvederetijdperk' zullen erfgoedopgaven op nieuwe manieren moeten worden aangepakt.

Een zinvolle voortzetting van de verschillende erfgoedbenaderingen vereist een nadere specificatie van ontwikkelingen die ertoe doen in de komende periode. Omdat het hierbij gaat om de inhoudelijke thema's waarmee een nieuwe generatie erfgoedprofessionals, planners en ontwerpers wordt geconfronteerd, is het zinvol verder vooruit te kijken dan de horizon van recente beleidsvisies en programma's op het vlak van erfgoed en ruimte. Wij baseren ons op de volgende ontwikkelingen:

1. de noodzakelijke vernieuwing van de bestuurlijke arrangementen in zowel het ruimtelijk domein als het erfgoeddomein,
2. de ontwikkeling van een gedifferentieerd regionaal beeld van bevolkingsgroei en – krimp in Nederland en Europa,

3. de sociaal-culturele ontwikkeling die gekenschetst wordt door individualisering en multiculturaliteit,
4. de toenemende mogelijkheden van de informatie- en communicatietechnologie en de gevolgen daarvan voor de beleving en de exploitatie van het erfgoed,
5. de verschuivende positie van Nederland in het mondiale economische speelveld,
6. de grote stappen die nodig zijn in de verduurzaming van het watersysteem en de energiehuishouding.

Deze zes ontwikkelingen geven kleur en richting aan de onderzoeksthema's die we in het vorige hoofdstuk binnen het erfgoeddomein formuleerden. Samen vormen ze de programmalijnen voor de periode 2013-2020. Stuk voor stuk zijn dat lijnen die vragen om cross-over onderzoek. Er zijn verschillende disciplines bij betrokken binnen en buiten het erfgoeddomein en ze hebben relevantie voor alle drie onderscheiden erfgoedbenaderingen. Per programmalijn geven we tentatief aan welke thema's binnen de erfgoedbeheercyclus het meest direct aan de orde zijn.

5.1 Erfgoed in nieuwe bestuurlijke arrangementen

De laatste decennia domineerden grote projectmatige arrangementen de ruimtelijke ontwikkeling. De inrichting van het landelijk gebied werd georganiseerd aan de hand van het Investeringsbudget Landelijk Gebied. Daarbinnen werd natuur ontwikkeld en beheerd door het arrangement van de ecologische hoofdstructuur. Verstedelijking vond plaats volgens Vinex-convenanten. Dit soort arrangementen zijn afgeschaft of in elk geval niet meer richtinggevend. Dat heeft een financieel-economische achtergrond, samenhangend met de schaarser wordende publieke en private investeringsmiddelen, maar ook een sociaal-culturele achtergrond, samenhangend met de vermaatschappelijking die in het erfgoeddomein maar ook in het bredere ruimtelijke domein zichtbaar is.

Recente beleidsnota's op alle bestuursniveaus tonen een zoektocht naar nieuwe bestuurlijke arrangementen voor erfgoed en ruimte. De Visie Erfgoed en Ruimte van het rijk (2011) begint met vast te stellen dat in veel gevallen de zorg voor het erfgoed kan worden overgelaten aan eigenaars en gebruikers. Subsidies worden minder omvangrijk en minder vrijblijvend; er wordt meer eigen financiering en ondernemerschap vereist van eigenaren. Alleen wanneer er publieke belangen in het spel zijn die niet zonder een oplettende en ondersteunende overheid kunnen, is er een rol voor de overheid. Het rijk zoekt naar strategieën waarin behoud van erfgoed wordt gecombineerd met economische, sociaal-culturele en ecologische doelstellingen. Daarbij onderscheidt het vijf prioriteiten die we hier kort aanduiden als: werelderfgoed, water, herbestemming, landschap en wederopbouw. Deze vijf thema's zijn volgens de Visie Erfgoed en Ruimte van wezenlijk belang voor het behoud en de ontwikkeling van het karakter van Nederland, zijn sterk verbonden met andere beleidsgebieden en vereisen inzet van de Rijksoverheid. Daarmee staat ook de eindigheid van de museale 'collectievorming' van onroerend erfgoed op de politieke agenda. Alleen bij uitzondering wijst het rijk nog gebouwen en landschappen aan, zoals recent een aantal iconen van de Wederopbouw.

Ook in de Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte (SVIR) uit 2012, waarin de rijksoverheid haar ruimtelijke beleid beschrijft, beperkt zij zich tot de opgaven die expliciet thuishoren op het nationale niveau. Er zijn dertien nationale belangen gedefinieerd, waaronder 'Ruimte voor behoud en versterking van (inter)nationale unieke cultuurhistorische en natuurlijke kwaliteiten'. Het rijk stelt zichzelf verantwoordelijk voor 'het cultureel en natuurlijk UNESCO-werelderfgoed (inclusief de voorlopige lijst), kenmerkende stads- en dorpsgezichten, rijksmonumenten en cultuurhistorische waarden in of op de zeebodem.' Dat betekent onder meer dat provincies in het vervolg verantwoordelijk zijn voor de landschappelijke kwaliteit, inclusief het benoemen van en de omgang met de cultuurhistorische objecten en structuren die daaraan bijdragen.

In recente provinciale beleidsnota's³³ is een dubbele beweging te zien. Provincies zijn op zoek naar preciezer prioriteiten binnen het erfgoed-domein en naar een nieuwe, verbindende rol in het werkveld. Zij verschillen in de manier waarop zij hun prioriteiten aanscherpen. Gelderland en Utrecht zoeken het bijvoorbeeld in de mate waarin erfgoed bijdraagt aan de identiteit van de provincie, Friesland legt met de 'Deltaplannen' voor kerken en terpen een verband met de staat waarin het erfgoed verkeert en Zuid-Holland verleent prioriteit aan erfgoed met een intergemeentelijk karakter (in de vorm van zeven erfgoedlijnen, waaronder militaire linies, vaarwegen en een landgoederenzone). Uit deze voorbeelden blijkt dat alleen een historische of maatschappelijke waardebeeping niet meer toereikend is – het beleid vraagt om aanvullende selectiecriteria. Provincies zoeken bovendien naar een nieuwe positie in het netwerk, waarin zij voor zichzelf veelal een verbindende rol zien weggelegd. Zij brengen erfgoedkennis en ruimtelijke initiatiefnemers (waaronder gemeenten en particulieren) bij elkaar. Ze hebben de ambitie om ondernemerschap te stimuleren. Sommige provincies (Gelderland voorop) leggen ook de link met talentontwikkeling, vakmanschap en onderwijs. Deze verbindende rol krijgt nog niet in alle provincies overtuigend vorm en inhoud. De noodzaak voor nieuwe bestuurlijke arrangementen wordt breed gevoeld, maar de definitieve invulling is nog niet gevonden. Dat geldt ook voor gemeenten, die onder invloed van de modernisering van de monumentenzorg en de decentralisatie in de ruimtelijke ordening meer verantwoordelijkheden krijgen. Ook zij zijn, binnen de beperkter wordende publieke budgetten, op zoek naar de wijze waarop zij daar het beste invulling aan kunnen geven. Zowel geredeneerd vanuit het behoud van het monumentale erfgoed als vanuit het stimuleren van de economische ontwikkeling en de ruimtelijke kwaliteit.

De verschuivende opstelling van de overheid drukt in de eerste plaats een stempel op het onderzoek in de instrumentele lijn. Het is de directe aanleiding voor de **ZELFORGANISATIE** in het beheer, maar werkt ook door in het onderzoek naar **KWALIFICATIE, FORMALISATIE** en

³³ Goede voorbeelden zijn de nota's 'Gelderland cultuurprovincie!', de beeldvormende notitie 'Cultuuragenda van Brabant', 'Cultuur van U' uit Utrecht en de Zuid-Hollandse beleidsvisie 'Erfenis, erfgoed en erfgoed'.

ADOPTIE. Het laatstgenoemde onderzoeksthema zoekt naar de motieven en begrenzingen van deze beweging, de andere twee naar instrumenten waarmee de overheid normen stelt of kaders schept voor het beheer door anderen. Daarnaast leiden de nieuwe bestuurlijke arrangementen tot

onderzoeksvragen in de beheerfase, opgevat als een dynamisch beheer dat ruimte biedt voor doorontwikkeling, herbestemming en maatschappelijke verantwoordelijkheid. Dat geeft richting aan het onderzoek naar **REÏNTEGRATIE**, **COALITIE** en opnieuw **ZELFORGANISATIE**.

BESTUURLIJKE ARRANGEMENTEN

	ZINGEVING	WAARDERING	BEWERKING	BEHEER
FUNDAMENTEEL (theoretisch niveau)	representatie	differentiatie	legitimatie	REÏNTEGRATIE
METHODOLOGISCH (strategisch niveau)	cocreatie	valorisatie	transformatie	COALITIE
INSTRUMENTEEL (operationeel niveau)	ADOPTIE	FORMALISATIE	KWALIFICATIE	ZELFORGANISATIE

5.2 Erfgoed in een consoliderende planologie

Sinds de Wederopbouw heeft de ruimtelijke ordening vrijwel onafgebroken in het teken gestaan van groei. Dat beeld lijkt te veranderen. De financiële crisis heeft ons eraan herinnerd dat economische groei nooit vanzelfsprekend is. In demografisch opzicht zwakt de groei af of slaat deze om in krimp. In een aantal grensregio's daalt de bevolking nu al en neemt op termijn ook het aantal huishoudens af. Daar zal een overcapaciteit aan woningen ontstaan. In andere categorieën gebouwen is die overcapaciteit nu al aanwezig, veroorzaakt door structurele veranderingen in werk- en leefpatronen en veelal aangewakkerd door de actuele economische problemen. Boerderijen komen vrij door schaalvergroting in de landbouw, winkels door veranderend koopgedrag, kantoorruimte door de opkomst van het flexwerken en kerkgebouwen door secularisatie. Waar de tweede helft van de twintigste eeuw ons versnelling en vernieuwing bracht, zo zullen

trefwoorden als consolidatie en meervoudig ruimtegebruik de eerste decennia van de 21ste eeuw typeren. In plaats van de uitbreiding van ruimtelijke voorraden (zoals woningen, kantoren, fabrieken, natuurgebieden en wegen) zal de ruimtelijke opgave gericht zijn op het benutten van wat we al (of nog) hebben. Ook erfgoedopgaven zullen zich daarom in mindere mate voordoen in de context van stadsuitbreiding, maar meer van stabilisatie in de vastgoedvoorraad.

In krimpregio's zal zelfs dat niet altijd mogelijk zijn. Daar krijgt zoveel bebouwing met functieverlies te maken, dat men geregeld een keuze zal moeten maken tussen sloop en (al dan niet tijdelijke) herbestemming. Een van de sleutels in krimpstrategieën is het op waarde houden van het vastgoed. Erfgoed kan daar een rol in spelen, vanwege de economische waarde die het vertegenwoordigt. Er zijn indicaties dat met name dorpen in krimpgebieden met erfgoed het beter doen, mensen vasthouden en ook mensen aantrekken, maar een goed gefundeerd bewijs is er niet. Sommige krimpregio's kiezen daarom voor

behoud en renovatie van vastgoed met een hoge erfgoedwaarde, terwijl vastgoed dat minder hoog wordt aangeslagen leeg mag lopen en uiteindelijk gesloopt kan worden.³⁴

De thematiek van consolidatie zet de erfgoedzorg en de plannende en ontwerpende disciplines op scherp. Onder welke voorwaarden is een ruimtelijke of architectonische bewerking toelaatbaar bij het toekennen van een nieuwe bestemming, als ze raken aan de historische waarde? Wat is de ideale balans tussen permanentie en

transformatie? Welke betekenis behouden relicten als de bijbehorende maatschappelijke organisatie wegvalt? Is beeldherstel of materiaalconserving nog wel een goed kompas om onder deze omstandigheden monumenten een tweede leven te geven? Een consoliderende planologie leidt vooral tot onderzoeksvragen over de **LEGITIMATIE** en de **TRANSFORMATIE**, en in het verlengde daarvan over **REÏNTEGRATIE** en **COALITIE**, dus fundamenteel en methodologisch onderzoek naar bewerking en beheer.

CONSOLIDERENDE PLANOLOGIE

	ZINGEVING	WAARDERING	BEWERKING	BEHEER
FUNDAMENTEEL (theoretisch niveau)	representatie	differentiatie	LEGITIMATIE	REÏNTEGRATIE
METHODOLOGISCH (strategisch niveau)	cocreatie	valorisatie	TRANSFORMATIE	COALITIE
INSTRUMENTEEL (operationeel niveau)	adoptie	formalisatie	kwalificatie	zelforganisatie

5.3 Erfgoed, identiteit en diversiteit

In sociaal-cultureel opzicht beleeft Nederland al geruime tijd een tendens van individualisering en multiculturaliteit. In reactie daarop worden (soms verhitte) debatten gevoerd over de nationale of regionale identiteit. Enerzijds wordt het eenvoudiger om zich los te weken van de sociale omgeving waarin men opgroeit, anderzijds neemt de belangstelling voor de persoonlijke wortels toe. Dat manifesteert zich bijvoorbeeld in een stijgende interesse in genealogisch onderzoek.

Cultuurhistorie wordt nogal eens aangemerkt als een drager van een nationale of regionale identiteit. Het identiteitsbegrip is in die benadering geografisch bepaald. In de praktijk werkt dat ook

vaak zo: mensen van buiten die zich in een streek vestigen, tonen zich nogal eens geïnteresseerd in de geschiedenis van die streek en bouwen daar affiniteit mee op, naast de verwantschap met de geboortegrond. Toch leidt met name de veranderende etnische en culturele samenstelling van de bevolking tot nieuwe vragen, want bij deze groepen wijkt de familiegeschiedenis sterk af van de cultuurhistorie die in de omgeving is vastgelegd. Invloeden van verre streken kunnen, ook in cultuurhistorisch opzicht, de ruimtelijke inrichting van Nederland beïnvloeden, zoals in de Bijlmermeer de Surinaamse invloeden zichtbaar en voelbaar zijn. Dat geldt des te sterker wanneer de tendens van cocreatie en burgerbetrokkenheid zich doorzet. Er lijkt een spanning te bestaan tussen de benadering van cultuurhistorie als maatschappelijk bindmiddel

³⁴ Een voorbeeld is Sas van Gent, waar de maatschappelijk hoog gewaardeerde vooroorlogse woningen aan de Vredestraat zijn gerenoveerd, maar de lager gewaardeerde Witte Wijk van na de oorlog voor een belangrijk deel wordt afgebroken.

in de ruimtelijke planvorming, en de verscheidenheid van culturele achtergrond in diezelfde maatschappij. Wat betekent de veranderende bevolkingssamenstelling voor het traditionele erfgoed? Zal de belangstelling voor het traditionele erfgoed zich meer beperken tot afgebaken-

de groepen? Of zal het leiden tot een interesse in ander erfgoed (bijvoorbeeld een verschuiving van materieel naar immaterieel erfgoed)? Deze vragen benadrukken de urgentie van het onderzoek over **REPRESENTATIE, DIFFERENTIATIE** en **LEGITIMATIE**.

IDENTITEIT EN DIVERSITEIT

	ZINGEVING	WAARDERING	BEWERKING	BEHEER
FUNDAMENTEEL (theoretisch niveau)	REPRESENTATIE	DIFFERENTIATIE	LEGITIMATIE	reïntegratie
METHODOLOGISCH (strategisch niveau)	cocreatie	valorisatie	transformatie	coalitie
INSTRUMENTEEL (operationeel niveau)	adoptie	formalisatie	kwalificatie	zelforganisatie

5.4 Erfgoed en de digitalisering van het collectieve geheugen

Met de in hoog tempo toenemende beschikbaarheid van data, de opkomst van *locative*-toepassingen en de *cloud* als virtuele gegevensdrager gaat de informatiemaatschappij een nieuwe fase in. De datacloud geeft in principe iedereen op elk gewenst moment toegang tot alle beschikbare informatie. *Locative*-toepassingen overbruggen de afstand tussen de virtuele wolk en de fysieke ruimte. Door data te koppelen aan een specifieke plek en die toegankelijk te maken op de plek zelf, kan een beter bewustzijn ontstaan van de beloftes en de betekenis van die plek. Dat kan variëren van inzicht in historische gebeurtenissen tot informatie over de actuele luchtkwaliteit of over wie zich op dat moment in de omgeving bevinden. Apps (zoals de *Urban Augmented Reality* van het Nederlands Architectuurinstituut) en in de openbare ruimte aangebrachte QR-codes werken als digitale reisgidsen, die in principe een eindeloze hoeveelheid beelden en verhalen uit het verleden tot leven kunnen brengen.

De ontwikkeling van de informatie- en communicatietechnologie, die nog volop aan de gang is, maakt het mogelijk om een onafzienbare hoeveelheid cultuurhistorische gegevens en reconstructies op te slaan, toegankelijk te maken en te bewerken. Andersom is het niet ondenkbaar dat de opkomst van elektronische navigatiesystemen de beleving van het landschap zal veranderen en het zicht op de structuur ontnemt, mogelijk met negatieve gevolgen voor het bewustzijn van de samenhang in de omgeving. Het kan niet anders dan dat deze ontwikkeling gevolgen heeft voor de omgang met het materiële erfgoed. Hoe die gevolgen uitpakken, is nog verre van duidelijk. Leidt de toenemende kennis van het verleden bij een breed publiek tot een hogere waardering van het erfgoed en meer druk op behoud? Of neemt de virtuele wereld een deel van de functie als collectief geheugen over, en wordt de drempel voor interventies daardoor lager? Het is denkbaar dat de behoefte aan behoud van originele historische structuren en details afneemt, naarmate ze eenvoudiger terug te halen zijn in de virtuele wereld. Het domein van de relatie tussen de snel innoveren-

de informatie- en communicatietechnologie en de beleving van de fysieke omgeving is nog vrijwel onontgonnen, maar de ontwikkeling gaat snel en zal zeker impact hebben. Wellicht vormt deze zelfs de aanleiding voor een volgende fase

in de lijn sector-factor-vector. Deze onderzoeksvragen bevinden zich op een fundamenteel niveau en betreffen in de eerste plaats het (dynamische) beheer van erfgoed, dus passen onder **REÏNTEGRATIE**.

DIGITALISERING VAN HET COLLECTIEVE GEHEUGEN

	ZINGEVING	WAARDERING	BEWERKING	BEHEER
FUNDAMENTEEL (theoretisch niveau)	representatie	differentiatie	legitimatie	REÏNTEGRATIE
METHODOLOGISCH (strategisch niveau)	cocreatie	valorisatie	transformatie	coalitie
INSTRUMENTEEL (operationeel niveau)	adoptie	formalisatie	kwalificatie	zelforganisatie

5.5 Erfgoed en het leef- en vestigingsklimaat

Binnen de economische literatuur gaat veel aandacht uit naar de concentratie van kennis, innovatie en economische groei in een selecte groep grootstedelijke gebieden. Deze is aangewakkerd door de Amerikaanse econoom Edward Glaeser. De titel van zijn recente werk *'Triumph of the city'*³⁵ is trefzeker. Innovatieve en ondernemende groepen trekken naar de stad, interacteren, ontmoeten en delen expliciete en impliciete kennis. Het is bekend dat bedrijven in de creatieve en kennisintensieve sectoren in het bijzonder interesse hebben in gebouwen en locaties met identiteit en uitstraling. Herontwikkelde erfgoedlocaties als de Westergasfabriek in Amsterdam en Strijp 5 in Eindhoven, die door bedrijven en incubators tot bruisende hotspots zijn gemaakt, tonen dat aan. De hypothese van de Amerikaanse stedenbouwkundige Jane Jacobs (1916-2006) dat nieuwe ideeën oude gebouwen nodig hebben, lijkt verbijzonderd te kunnen worden tot de hypothese dat creatieve ideeën en innovaties vooral

tot bloei komen in een omgeving waarin erfgoed aanwezig is. Het kabinet legt in zijn topsectorenbeleid, waarmee het de economische concurrentiekracht van Nederland wil versterken, dan ook een directe link tussen erfgoed en de topsector 'creatieve industrie'.

Binnen de literatuur over sterke en krachtige steden is er veel aandacht geweest voor deze creatieve klasse.³⁶ In het verlengde hiervan is ook gekeken naar het belang van de *quality of life* van een stad voor de economische kracht en groei, naast de klassieke vestigingsplaatsfactoren ruimte en bereikbaarheid. Marlet (in zijn proefschrift³⁷) en anderen hebben laten zien dat cultuur, erfgoed en horeca gerelateerd zijn aan economische kracht. Steden als Maastricht, Groningen en Den Bosch, die het ondanks de recessie en het overaanbod aan vastgoed nog goed doen, tonen dat aan. Als een van de determinanten voor de *quality of life*, speelt erfgoed dus een rol in de economische concurrentiepositie van een stad. In dorpen en landelijke gebieden zal dat niet veel anders zijn. Erfgoed vergroot de aantrekkelijkheid voor toeristen, maar ook voor

³⁵ Glaeser, E. (2011). *Triumph of the City: How Our Greatest Invention Makes Us Richer, Smarter, Greener, Healthier, and Happier*. Penguin Press, New York.

³⁶ Florida, R. (2002). *The rise of the creative class*. Basic Books, New York.
Landry, C. (2000). *The Creative City, A Toolkit for Urban Innovators*. Earthscan Publications, Londen.

³⁷ Marlet, G. (2009). *De aantrekkelijke stad*. VOC Uitgevers, Nijmegen.

stedelingen die een tweede huis zoeken ver van de drukte, welvarende ouderen die rustig willen wonen of minder stedelijk georiënteerde ondernemers die gevoelig zijn voor de dorps- of plattelandssfeer.

Het is echter niet eenvoudig om oorzaak en gevolg van elkaar te onderscheiden. De *quality of life* trekt een welvend en ondernemend publiek aan, maar andersom kunnen welvarende bewoners en ondernemers allerlei voorzieningen tot stand laten komen die de *quality of life* verder versterken. Daardoor verbeteren ook de beheer- of herontwikkelingskansen van erfgoed. Om iets te kunnen zeggen over de effectiviteit van beleid, moeten deze twee invloeden onderscheiden worden. Juist dat vormt de grootste uitdaging voor onderzoek op dit terrein.

Als dat gebeurt kan – bijvoorbeeld – antwoord worden gegeven op de vraag of steden niet sterker moeten inzetten op hergebruik van karakteristieke panden met een erfgoedkarakter, en minder interessante leegstaande panden beter links kunnen laten liggen. Monumenten kunnen een belangrijk instrument zijn om te werken aan sterke steden en regio's, maar veel onderzoek blijft hangen in casuïstiek, of het weergeven van correlaties. Het belang van erfgoed voor het leef- en vestigingsklimaat, en daarmee voor de economische concurrentiekracht, blijft daardoor mogelijk onderbelicht. In essentie zijn dat vragen naar **DIFFERENTIATIE** (de vermaatschappelijking en vermarkting van erfgoed) en **VALORISATIE** (het op waarde schatten van erfgoed, ook in economische zin).

LEEF- EN VESTIGINGSKLIMAAT

	ZINGEVING	WAARDERING	BEWERKING	BEHEER
FUNDAMENTEEL (theoretisch niveau)	representatie	DIFFERENTIATIE	legitimatie	reïntegratie
METHODOLOGISCH (strategisch niveau)	cocreatie	VALORISATIE	transformatie	coalitie
INSTRUMENTEEL (operationeel niveau)	adoptie	formalisatie	kwalificatie	zelforganisatie

---

5.6 Erfgoed van de duurzame delta

Last but not least dwingt de verandering van het klimaat tot grootschalige aanpassingen in de fysieke leefomgeving, met name in het watersysteem en de energiehuishouding. De opwarming van de aarde leidt tot een hogere zeespiegel en grotere piekafvoeren van de rivieren. Nederland zelf zal te maken krijgen met heftigere buien en langere periodes van droogte. Adaptief beleid (om de gevolgen van de klimaatverandering op te vangen) bestaat vooral uit een betere bescherming tegen watersnood en wateroverlast, en maatregelen om de zoetwatervoorziening op lange termijn veilig te stellen. Dat gaat bijvoorbeeld om robuuste zeeweringen, dijkversterkingen en grotere uiterwaarden langs de rivieren, noodoverlooppolders en seizoensbergingen in het binnenland en waterpleinen in de stad. Daarnaast zijn er mitigerende maatregelen nodig om de veranderingen in het klimaat te verlichten of vertragen. Dat vraagt vooral om een vermindering van de CO²-uitstoot. Een van de belangrijkste middelen is een transitie van fossiele naar duurzame energiebronnen. Ook dat zal diep ingrijpen in onze leefomgeving, deels omdat voor duurzame energiewinning ruimte nodig is (bijvoorbeeld voor windturbines of energiegewassen), deels omdat gesloten energiekringlopen en *smart grids* specifieke eisen kunnen stellen aan functiecombinaties, locaties en verkavelingen.

Deze ruimtelijke opgaven zouden wel eens doorslaggevend kunnen blijken in de veranderingen die Nederland de komende decennia ondergaat. Om het erfgoed in deze transformatie een rol en positie te geven, zijn nieuwe ontwerp- en planingsbenaderingen nodig. Ten eerste lijkt het maatschappelijke verlangen naar verduurzaming van de ruimte en de daarin gelegen voorzieningen langzaam tot expressie te komen in de architectuur en het ruimtelijk ontwerp van nieuwe projecten, maar staat de relatie tussen erfgoedontwerp en verduurzaming nog in de kinderschoenen. Te denken valt (in de factorlijn) aan historische en te hergebruiken systemen om water te bergen of energie te leveren, of (in de vectorlijn) aan het zichtbaar maken van lange tradities in de strijd tegen het water en landschapsvorming door energiewinning. Het zijn vragen over **LEGITIMATIE** en **TRANSFORMATIE**. Ten tweede ziet de traditionele monumentenzorg zich voor nieuwe uitdagingen gesteld nu oude objecten en patronen onderhevig raken aan grootschalige, grotendeels technisch georiënteerde interventies. Dat zijn primair vragen naar de grondslagen en de methodes van beheer, waarbij kwesties van **REÏNTEGRATIE** en **COALITIEVORMING** aan de orde zijn. De kritische verhouding tussen herontwerp en beheer van erfgoed en de ontwikkeling van duurzame concepten in bouwkunde en ruimtelijk ontwerp verdient kortom bezinning: hoe kunnen substantiële ruimtelijke transformaties gerelateerd aan duurzame mobiliteit, energietransitie en waterbeheer het erfgoed een nieuwe toekomst geven?

DUURZAME DELTA

	ZINGEVING	WAARDERING	BEWERKING	BEHEER
FUNDAMENTEEL (theoretisch niveau)	representatie	differentiatie	LEGITIMATIE	REÏNTEGRATIE
METHODOLOGISCH (strategisch niveau)	cocreatie	valorisatie	TRANSFORMATIE	COALITIE
INSTRUMENTEEL (operationeel niveau)	adoptie	formalisatie	kwalificatie	zelforganisatie

Uitdaging voor de wetenschap

In de nieuwe werkelijkheid die binnen de genoemde zes thema's aan het ontstaan is, zullen ook erfgoedopgaven op nieuwe manieren moeten worden geïnterpreteerd, aangepakt en opgelost. De in hoofdstuk 2 geconstateerde, mede door Belvedere gestimuleerde verbreding van logisch positivisme (wat leidt tot een geobjectiveerde selectie, zelfstandige waardering van en rationele omgang met erfgoed) naar sociaal-constructivisme (waarin ruimte is voor emotie en betrokkenheid, andere culturele perspectieven, vormen van toe-eigening en integratie van waardestelsels), zal onder de nieuwe omstandigheden verder aan betekenis winnen. Er zal veel gevraagd worden van de kennis in de factor- en zeker de vectorbenadering, maar ook de

sectorbenadering krijgt te maken met nieuwe opgaven, gericht op behoud van monumentale waarden in nieuwe omstandigheden. De wetenschappelijke disciplines die zich bezig houden met de bestudering van en reflectie op erfgoedontwikkeling, staan voor de uitdaging om de vernieuwing van het erfgoedparadigma verder te brengen en tegelijkertijd het erfgoed veilig door deze turbulente toekomst te loodsen. Wanneer de kennisontwikkeling op het gebied van erfgoed en ruimte zich binnen deze zes programmalijnen weet te verbinden met de kennisontwikkeling in economische, sociale en technische disciplines, zal ook de erfgoedsector zelf zich op een zinvolle wijze kunnen blijven vernieuwen.

6 Naar een uitvoeringsprogramma

In deze kennisagenda zijn maatschappelijk relevante onderzoeksthema's en daarmee verbonden vragen geïdentificeerd over de volle breedte van de interactie tussen erfgoed en ruimte. Daar liggen kansen om onze kennis en inzichten beslissend vooruit te brengen, ook in Europees verband.

Nederland beschikt over een uitgebreide infrastructuur voor onderzoek op het raakvlak van ruimte en erfgoed. Bij het opstellen van deze nationale onderzoeksagenda zijn veel onderzoekers, overheden en instituten geraadpleegd, en met het resultaat spreken we onderzoekers, hun opdrachtgevers en financiers over de hele breedte van erfgoed en ruimte aan. Om de resultaten te operationaliseren, zullen we als Netwerk Erfgoed en Ruimte alle betrokken departementen en de belangrijkste onderzoeksinstellingen bezoeken. Het is de bedoeling om gezamenlijk te komen tot een Uitvoeringsprogramma bij deze onderzoeksagenda voor de periode tot en met 2016. Daarbij lijken voor de verschillende onderzoeksniveaus die we in hoofdstuk 4 onderscheiden (fundamenteel, methodologisch en instrumenteel), ook verschillende organisaties te aangewezen partners te zijn.

Voor het *fundamentele* onderzoek naar de grondslagen van de verhouding tussen erfgoed en ruimte moet in de eerste plaats worden gedacht aan onderzoek op wetenschappelijk niveau door promovendi en postdocs. Voor de financiering van dit type onderzoek lijkt vooral NWO aanknopingspunten te bieden. Om fundamentele vragen op dit gebied te beantwoorden, bestaat behoefte aan een substantieel onderzoeksprogramma, vergelijkbaar met het programma Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling (BBO) dat in de jaren negentig parallel liep aan – en verdieping bood aan – het Belvedereprogramma. Dat BBO-programma was gefinancierd door verschillende ministeries, samen met NWO.

Veel onderzoek op *methodologisch* niveau vindt plaats bij onderzoeksinstituten zoals Platform 31/Nicis, Alterra en TNO. De Kennisagenda's van de Ministeries van EZ, OCW en IenM bieden

belangrijke aanknopingspunten. Ook onderzoek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beweegt zich soms op methodologisch niveau. Hier ligt een behoefte aan nieuwe coalities van de Rijksdienst met onderzoeksinstituten. In de financiering kunnen het Rijk (bijvoorbeeld op de VER-thema's) en de provincies een rol spelen. Ook de aansluiting bij de Europese onderzoeksprogrammering is kansrijk, vooral via het concept van Joint Programming Initiatives (JPI). Het doel daarvan is om de waarde van nationale en Europese R&D-uitgaven te verhogen door gezamenlijke planning, uitvoering en evaluatie van nationale onderzoeksprogramma's.

Financiers van fundamenteel en methodologisch onderzoek stellen steeds vaker eisen aan de valorisatie, wat inhoudt dat er maatschappelijke toepassingen worden uitgewerkt. Toch zal het merendeel van het *instrumentele* onderzoek op het gebied van erfgoed en ruimte vanuit de praktijk moeten worden uitgevoerd en gefinancierd. Daarbij denken we aan provincies, gemeenten, waterschappen, marktpartijen, het Nationaal Restauratiefonds, Groenfonds, onderzoeks- en adviesbureaus, lokale en regionale erfgoedinstellingen en gespecialiseerde partijen zoals BOEi. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kan hierin een stimulerende en aanjagende functie vervullen.

Door deze indeling in beschouwingsniveaus heen loopt een andere indeling, namelijk die in transdisciplinair, multidisciplinair en disciplinair onderzoek. We hebben in hoofdstuk 2 uiteengezet dat disciplinair onderzoek aansluit bij de sectorbenadering, multidisciplinair bij de factorbenadering en transdisciplinair onderzoek (waarbij wordt samengewerkt tussen wetenschap en maatschappij) bij de vectorbenadering. Daarbij maakten we duidelijk dat die drie typen na elkaar zijn ontwikkeld, maar alle drie nog een rol vervullen in de huidige samenleving.

Het Uitvoeringsprogramma, dat aan deze kennisagenda zal worden toegevoegd, zal ingaan op zowel de financieringsmogelijkheden als de rolverdeling. Wij hopen en verwachten dat de betrokken instellingen en onderzoekers zich

geïnspireerd voelen om de aangedragen thematiek om te zetten in concrete projecten. Want als er iets blijkt uit deze kennisagenda, is dat er volop beweging zit in zowel de ruimtelijke ordening als de erfgoedzorg. Dat vraagt om nieuwe kennis, om nieuwe inzichten. Lang niet alles is al uitgekristalliseerd en gemeengoed geworden; er valt nog genoeg te ontdekken.

Bijlage 1

Lopend en recent afgerond erfgoedonderzoek

Onderstaande lijst bevat de belangrijkste lopende - en recent uitgevoerde Nederlandse onderzoeken en onderzoeksprogramma's op het grensvlak van erfgoed en ruimtelijke ordening en - inrichting. Het is de bedoeling deze lijst de komende tijd verder te completeren en op de

website van het Netwerk Erfgoed en Ruimte te publiceren. Allen die menen dat er onderzoeksactiviteiten of dissertaties op deze lijst ontbreken wordt gevraagd contact te leggen met het Netwerk.

ONDERZOEKSPROGRAMMA'S

TITEL	PERIODE		UITVOERING
Dynamics of Memory. The Netherlands and WWII in a European Context	2009-	NWO/ UvA/ VU/ NIOD/ VWS	prof. dr. Rob van der Laarse, prof. dr. Frank van Vree (co-directors independent NWO research line)
Terrorscapes in Postwar Europe: Transnational Memory of Totalitarian Terror and Genocide	2011-2013	VU	prof. dr. Rob van der Laarse, prof. dr. Georgi Verbeek, Roel Hijink en Roza Lehman
Landscapes of war, trauma and occupation. Painful heritage and the dynamics of memory in post-1989 Europe	2012-2014	VU/ Cam- bridge	prof. dr. Rob van der Laarse, prof. dr. Koos Bosma, dr. Gilly Carr, dr. Britt Baillie
Economische waardering van erfgoed • Cultureel erfgoed en de prijs van woningen • Locatiekeuze van huishouders en cultureel erfgoed • Cultureel erfgoed en toerisme • Cultureel erfgoed en bedrijven	2009-	VU	Faroek Lazrak, Mark van Duijn, Ruben van Loon en Karima Kourtit, o.l.v. prof. dr. P. Rietveld en prof. dr. J. Rouwendal
Heritage of the New Land • The regional identity of the New Land: economic development chances for the heritage of city and country • The administrative processing of renewed control of heritage in the New Land		VU	prof. dr. J. Kolen, prof. dr. P. Rietveld, prof. dr. L.W.J.C. Huberts
Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling	1999-2010	NWO/ VU/ WUR/ RUG	prof. dr. Tom Bloemers, prof. dr. Arnold van der Valk
Design with History • Policy, Process and Heritage Theory • Interventions • Innovative Conservation, Materials & Technology		TUD - rMIT	dr. Marie-Therese van Thoor, prof. dr. Marieke Kuipers, prof. dr. Paul Meurs, prof. ir. Eric Luiten, e.v.a.

The Heritage Vector <ul style="list-style-type: none"> • urban regeneration • reuse and reallocation • redevelopment of historic cores 		TUD Urba- nism	prof. ir. E. Luiten, prof. V. Nadin, ir. G. Verschuure
Living cities <ul style="list-style-type: none"> • Theory, history, philosophy and criticism • Methodological toolbox (research by design, survey and mapping techniques) • Genesis of the object in its context, including lines of oeuvre and authorship • Typology, morphology, style and composition. 		TUe	prof. dr. Pieter van Wesemael, prof. dr. Bernard Colenbrander
World Heritage cities, Outstanding Universal Value and Sustainability <ul style="list-style-type: none"> • Policy, Process and Heritage Theory • International Conventions and Recommendations • Heritage (Impact) Assessments • Cultural Heritage management and sustainable urban development • World Heritage cities 	2009-2013		prof. dr. Bernard Colenbrander, dr. Ana Pereira Roders
Heritage studies and Historic Urban Landscapes <ul style="list-style-type: none"> • Policy, Process and Heritage Theory • International Conventions and Recommendations • Heritage (Impact) Assessments • Assessment-based interventions • Cultural Heritage management and sustainable urban development • Historic Urban Landscapes 	2013-		prof. dr. Bernard Colenbrander, dr. Ana Pereira Roders

LOSSE PROMOTIEONDERZOEKEN, LOPEND

TITEL	PERIODE		BEGELEIDING
Ahmad, Raziah – Heritage and landscape in Malaysia		UU	prof. dr. R. van der Vaart, prof. dr. J. Renes
Arjomand Kermani, Azadeh – Urban Design Strategies in Iranian Historic City Cores		TUD	prof. ir. E. Luiten, prof. dr. Ir. P. Meurs
Braaksma, Patricia – Welke betekenis geven mensen aan cultuurlandschappen?		WUR	prof. dr. A.N. van der Zande, prof. dr. J. Lengkeek, dr. M. Jacobs
Clarke, Nicholas – How Heritage Learns		TUD	prof. dr. Marieke Kuipers
Dam, Rosaline van – Zelforganisatie en cultureel erfgoed		WUR	prof. dr. A.N. van der Zande, prof. dr. C.J.A.M. Termeer
Damayanti, Vera – History and cultural values of the river landscape of Banjarmasin River City, South Kalimantan Province, Indonesia	2013-2017	RUG	prof. dr. Th. Spek
Egberts, Linde – Erfgoed en identiteit in/van het gebied van het Karolingische Middenrijk		VU	prof. dr. J.C.A. Kolen, prof. dr. J. Renes
Elphers, Sophie – Heritage of the lost; post-war farms and the cultural relations with destruction and lost in the Second World War	2009-	Meer-tens	prof. dr. P. Romijn, dr. H.C. Dibbits
Flooren, Michiel – Verbindend verleden; de betekenis van erfgoed voor de identiteit van regio's in een leisure context		VU	prof. dr. J.C.A. Kolen, prof. dr. J. Renes
Geevers, Kees – Stedenbouwkundige Waardestelling van Grootchalig Industrieel Erfgoed		TUD	prof. ir. E. Luiten, prof. dr. ir. Vincent Gruis
Guzman, Paloma – World Heritage management and Urban Development in Latin American Emerging Cities: Querétaro as case study	2012-	TU/e	prof. dr. Bernard Colenbrander, dr. Ana Pereira Roders
Knottnerus, Otto – Das Land Kanaan an der Nordsee – Streifzüge durch die Mentalitätsgeschichte einer (ehemaligen) amphibischen Gesellschaft.		RUG	prof. dr. Y.B. Kuiper, prof. dr. G.T. Jensma, prof. dr. ir. Th. Spek
Ooijen, Iris van – Camps as contested sites. Postwar development of the camps Vught, Westerbork and Amersfoort as heritage.	2010-2014	VU	prof. dr. Jan Kolen, prof. dr. Rob van der Laarse

Purmer, Michiel – Landschap, natuur en erfgoed bij Natuurmonumenten		VU	Prof. dr. J. Renes, prof. dr. J.C.A. Kolen
Schilt, Jeroen (BMA) – Een toekomst voor de naoorlogse stad, erfgoed en energie	2013 -	TU/e	prof. dr. Bernard Colenbrander, dr. ir. H.L. Schellen
Van den Toorn Vrijthoff – The Future of the Past. Dutch Strategies for the Historic Urban Core		TUD	prof. dr. V. Nadin, prof. ir. E. Luiten
Tzalmona, Rose – Traces of Collective Amnesia. Confronting the Remains of Hitler's Atlantikwall		VU / TUD	prof. dr. J. Bosma, prof. ir. E. Luiten
Veldpaus, Loes – Historic Urban Landscapes Approach: A Framework for assessing its application	2011-	TU/e	prof. dr. Bernard Colenbrander, dr. Ana Pereira Roders
Visser, Sophie – Informatievoorziening over het cultuurhistorisch landschap		UU	prof. dr. J. Renes
Zuidam, John van – Twentse landjuwelen. Buitenplaatsen van textielbaronnen in Twente 18e-20e eeuw.		WUR	prof. drs. J.A.J. Vervloet, prof. dr. ir. Th. Spek
Nog niet bekend (TU/e) – Een toekomst voor de naoorlogse stad, erfgoed en energie	2013 -	TU/e	prof. dr. Bernard Colenbrander, dr. ir. H.L. Schellen

RECENT (SINDS 2000) VERSCHENEN PROEFSCHRIFTEN

TITEL		BEGELEIDING
Pfeifer, C. – Landscape services: a spatial, behavioural and institutional approach to strategic decision making	WUR	*
During, Roel (2010). Cultural heritage discourses and Europeanisation : discursive embedding of cultural heritage in Europe of the regions.	WUR	prof. dr. A.N. van der Zande, prof. dr. ir. K.A.M. van Assche, prof. dr. A.J.J. van der Valk
Pereira Roders, A. (2007) RE-ARCHITECTURE: Lifespan rehabilitation of built heritage.	TUe	prof. ir. Jouke Post, prof. dr. José Aguiar, dr. ir. Peter Erkelens
Duineveld, Martijn (2006). Van oude dingen, de mensen, die voorbijgaan. Over de voorwaarden meer recht te kunnen doen aan de door burgers gewaardeerde cultuurhistorie	WUR	prof. dr. J. Lengkeek
Kolen, Jan (2005). De biografie van het landschap; drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed. Proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam.	VU	prof. dr. N.G.A.M. Roymans
Aa, Bart J.M. van der (2005). Preserving the heritage of humanity? Obtaining world heritage status and the impact of listing	RUG	prof. dr. P.P.P. Huigen, prof. dr. G.J. Ashworth, dr. P.D. Groote
Assche, Kristof van (2004). Signs in time: improving the application of cultural and historical perspectives in planning and designing metropolitan landscapes in the Netherlands and Flanders	WUR	prof. dr. A.J.J. van der Valk
Hupperetz, Wim. (2004). Het geheugen van een straat; achthonderd jaar wonen in de Visserstraat te Breda. Matrijs, Utrecht (Erfgoed Studies Breda 2).	KUB	prof. dr. A.-J. Bijsterveld, prof. dr. G. Rooijakkers
Gorp, B.H. van (2003). Bezienswaardig? Historisch-geografisch erfgoed in toeristische beeldvorming. Eburon, Delft.	VU	prof. dr. R. van der Vaart, dr. J. Renes

De Kennisagenda Erfgoed en Ruimte is samengesteld in opdracht van de Stuurgroep Cultuur en Ruimte.

Uitvoerend opdrachtgever

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed – Prof. dr. Jos Bazelmans

**De Kennisagenda Erfgoed en Ruimte is samengesteld door
Onderzoeks- en Onderwijsnetwerk Erfgoed en Ruimte**

Prof. dr. ir. Joks Janssen (Wageningen Universteit)

Prof. ir. Eric Luiten (Technische Universiteit Delft)

Prof. dr. Hans Renes (Vrije Universiteit Amsterdam)

Prof. dr. Jan Rouwendal (Vrije Universiteit Amsterdam)

en

Drs. Olga Faber (RCE)

Dr. Cees-Jan Pen (Platform31)

Eva Stegmeijer, MSc (Platform31/RCE)

Redactie

Drs. Peter Paul Witsen – Bureau Westerlengte

Eindredactie

Drs. Olga Faber

Vormgeving

Jeroen Schippers – WÆB, waeb.nl

